

พุทธธรรมาภิบาล สำหรับผู้นำยุคโลกาภิวัตน์ Buddhist Good Governance for the Leaders in the Globalization

อุทัย สติมัน

Uthai Satiman

นิสิตปริญญาเอก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

แนวคิดธรรมาภิบาลสำหรับผู้นำในปัจจุบันยังมีอำนาจแบบอัตตาธิปไตย รวมถึงอุปาทาน ๔ แฝงอยู่ ทั้งนี้โดยพิจารณาจากเป้าหมายในเชิงผลประโยชน์ จะมุ่งประโยชน์ส่วนตนเป็นหลักมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม ส่วนพุทธธรรมาภิบาลจะเน้นประโยชน์ทั้งสองคือประโยชน์ของทุกฝ่าย รวมทั้งประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า สาเหตุสำคัญที่ทำให้ธรรมาภิบาลไม่ประสบความสำเร็จส่วนหนึ่งเกิดจากความสลับซับซ้อนของสังคมและสิ่งแวดล้อมในระดับต่างๆ เช่น ระดับนานาชาติ ระดับประเทศ ระดับสังคม ระดับองค์กร และระดับครอบครัว แนวคิดพุทธธรรมาภิบาลให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมซึ่งถือว่าเป็นความรับผิดชอบร่วมกันของคนทั้งโลก จะเห็นได้ว่า ธรรมาภิบาลนั้นเป็นเรื่องของการบริหารจัดการผลประโยชน์ของผู้มีส่วนได้เสียซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญและยากที่สุด จุดอ่อนสำคัญของแนวคิดธรรมาภิบาลแบบวิทยาการโลกปัจจุบันก็คือเป็นกระบวนทัศน์แบบวัตถุนิยม หรือประโยชน์นิยม และให้ความสำคัญกับผู้นำมากกว่าประชาชน โดยใช้กฎหมายหรือกติการ่วมเป็นเครื่องมือควบคุมประชาชนมากกว่าที่จะเริ่มต้นภายในจิตใจซึ่งมีความละเอียดลึกซึ้งและเป็นบ่อเกิดแห่งปัญหา นอกจากนี้ธรรมาภิบาลดังกล่าวยังมีลักษณะหยุดนิ่ง นั่นคือมุ่งเพียงสันติภาพภายนอกเท่านั้น ในขณะที่พุทธธรรมาภิบาลมีอุดมการณ์และเป้าหมายที่สูงส่งและแก้ปัญหาได้อย่างยั่งยืนอย่างแท้จริง ในการพัฒนาระบบธรรมาภิบาลพระพุทธศาสนาสอนให้แก้ความเสื่อมทางศีลธรรม โดยไม่มองข้ามปัญหาทางเศรษฐกิจ และสอนให้แก้ที่ตัวเองก่อนโดยไม่คอยเกี่ยงให้คนทั้งโลก

ดีหมดแล้ว เราจึงจะดีเป็นคนสุดท้าย ในการพัฒนาระบบพุทธธรรมภิบาล พระพุทธศาสนา มองเรื่องปัญญาในทุกบริบท ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ และปรโตโมสะ อีกทั้ง พระพุทธเจ้าทรงให้เริ่มที่จิตใจ ซึ่งเป็นเจ้าของพฤติกรรม หากมนุษย์มีความคิดอย่างถูกต้อง มีวิธีพูดถูกต้อง ปฏิบัติหน้าที่การงานถูกต้อง มีอาชีพถูกต้อง ใช้สติปัญญาถูกต้อง มีความตั้งใจถูกต้อง มนุษย์ย่อมเกิดสามัญสำนึก รับผิดชอบต่อพฤติกรรมของตนเอง ความสับสนวุ่นวายในสังคมจะลดลง จนถึงความสงบในที่สุด ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์สำคัญแห่งหลักพุทธธรรมภิบาล และสอดคล้องเหมาะสมกับผู้นำยุคโลกาภิวัตน์อย่างแท้จริง

Abstract

The concept of good governance for the present leadership is still concerned with self-governance including 4 attachments by the consideration of goal of interest i.e. individual benefit rather than collective one. On the contrary, Buddhist good governance emphasizes both benefits i.e. temporal and spiritual benefits. The main cause resulting in the failure of good governance is partially derived from a complex society and environment in different levels such as nation, country, society, organization and family.

The idea of Buddhist good governance regards environment as global responsibility. It is seen that good governance that concerns the management of benefit of stakeholders is main and toughest matter. The weak point of good governance in modern academics is a matter of materialism and utilitarianism and accentuates leadership rather than people by usage of manual law or regulations for taking control of people rather than inner mind, the subtler source of problems.

In addition, so-called good governance is of static feature i.e. outer peace, while Buddhist good governance is of lofty ideology and objective and more sustainable. It also puts an emphasis on solving the moral deterioration as well as economy and inner self-transformation i.e. all people are good, we are the last. For the development of Buddhist good governance, wisdom exists on all contexts called wise attention (yonisomanasikara) and outer sounds (paratoghosa). Mind is a forerunner, the source of behavior. If human beings are endowed with right understanding, right thought, right speech, right action, right livelihood, right effort, right concentration, and right mindfulness, they would possess common sense, take responsibility for their own behavior, the social turmoil would decline and finally end. This is utterly the main objective of Buddhist good governance and relevant to leadership in the age of globalization.

๑. บทนำ

โลกในยุคโลกาภิวัตน์ มีปัญหามากมาย ตั้งแต่ปัญหาพื้นฐานไปจนถึงปัญหาระดับโครงสร้าง ตัวอย่างของปัญหาต่างๆ ได้แก่ ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนขยายตัวไปในวงกว้าง ปัญหาด้านสังคม ปัญหาด้านการเมือง ปัญหาสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย ปัญหาข้อพิพาทระหว่างพรมแดน หลายประเทศประสบปัญหาเพราะไม่สามารถสร้างสันติภาพภายในประเทศของตนได้ ปัญหาดังกล่าวกำลังร่อนแวงทางการแก้ไข ในแวดวงวิชาการปัจจุบันได้มีความพยายามที่จะนำพระพุทธศาสนาเข้าไปผูกพัน (engage) เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับสังคม มีความพยายามที่จะตีความพุทธธรรมให้ครอบคลุมปัญหาใหม่ๆ เนื่องจากพระพุทธศาสนาแบบจารีตที่เน้นการแก้ปัญหาแบบปัจเจกบุคคลไม่เพียงพอต่อการตอบปัญหาของสังคมยุคใหม่ที่เต็มไปด้วยความสลับซับซ้อนได้^๑ ที่ผ่านมากล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีความขัดแย้งน้อยที่สุด พระพุทธเจ้าสามารถสร้างสังคมสงฆ์ขึ้นมาให้เป็นแบบอย่างของรูปแบบการปกครอง หรือรูปแบบการบริหารจัดการในยุคปัจจุบันได้เป็นอย่างดี จนได้รับการยกย่องจากนักบริหารในยุคปัจจุบันว่า “พระพุทธเจ้าสุดยอด ซี.อี.โอ.” เหตุผลสำคัญคือ พระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ยังคงมีความสำคัญ และสามารถนำไปปรับประยุกต์ให้เข้ากับยุคสมัยได้ ดังความตอนหนึ่งที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในบุพพสุตว่า “เราไม่ขัดแย้งกับโลก แต่โลกขัดแย้งกับเรา ผู้กล่าวเป็นธรรมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก สิ่งที่ยึดติดสมมุติว่าไม่มีในโลก แม้เราก็บอกว่าสิ่งนั้นไม่มี สิ่งใดที่ยึดติดสมมุติว่ามีในโลก แม้เราก็บอกว่าสิ่งนั้นมิ... อุบลปทุม บุณฑริก เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ เติบโตในน้ำ ตั้งอยู่ในน้ำแต่ไม่ติดน้ำ แม้ฉันใด ตถาคตเกิดในโลก เติบโตในโลก ครอบงำโลก โลกฉาบทาไม่ได้ ฉันนั้นเหมือนกัน”^๒ พุทธดำรัสข้างต้นตีความได้ว่า คำว่า “ตถาคต” หมายถึง “ธรรม” หรือ “ธรรม” หมายถึง “ตถาคต” ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นตถาคต” ดังนั้นพระธรรมของพระองค์หากรู้จักประยุกต์ใช้ย่อมสามารถแก้ปัญหาต่างๆ ในโลกได้อย่างแท้จริง มีเพียงกิเลสของมนุษย์เท่านั้นที่เห็นว่าธรรมของพระพุทธองค์ล้าสมัย พุทธธรรมาภิบาล หรือธรรมาภิบาลตามแนวพุทธเป็นกระบวนการบริหารอย่างหนึ่งที่ผู้นำยุคปัจจุบันจะละเลยมิได้ ทั้งนี้เพราะหลักการดังกล่าวสามารถใช้แก้ปัญหาต่างๆ ที่มีความสลับซับซ้อนอย่างยิ่ง ในทัศนะของผู้เขียนเห็นว่าแนวคิดธรรมาภิบาล หรือ good governance ตามแนวคิดของตะวันตกที่มีการกล่าวถึงอย่างแพร่หลายในปัจจุบันนั้นยังมีจุดอ่อน และความไม่ชัดเจนในหลายประเด็น ทั้งในแง่ความหมาย เป้าประสงค์ รวมถึงวิธีการปฏิบัติ บทความนี้จะกล่าว

^๑ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรธมา), “ประเด็นโต้แย้งว่าด้วยพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม”, **บัณฑิตศึกษาปริทรรศน์**, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๔, (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๕๗) : ๕๒.

^๒ ลี.ช. (ไทย) ๑๗/๙๔/๑๗๘.

ถึงธรรมภิบาลในพระพุทธศาสนาโดยการตีความคำสอนในพระพุทธศาสนาโดยยึดคัมภีร์จักกวัตติสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่สำคัญยิ่งเกี่ยวกับการบริหารจัดการหรือการปกครอง และมีความใกล้เคียงกับหลักธรรมภิบาลมากที่สุดพระสูตรหนึ่ง พร้อมกันนี้ยังได้นำหลักฐานจากส่วนอื่นๆ ในพระไตรปิฎกมาสนับสนุนโดยพิจารณาจากกรอบหลักธรรมภิบาลปัจจุบัน ประเด็นคำถามที่สำคัญ คือ อะไรคือที่มาของแนวคิดธรรมภิบาล อะไรคือความแตกต่างของคำว่า ธรรมราชา หรือธรรมภิบาล อะไรคือจุดอ่อนของแนวคิดธรรมภิบาลในปัจจุบัน รวมถึงหลักการในทางพระพุทธศาสนาจะมีส่วนช่วยส่งเสริมหรือเติมเต็มระบบธรรมภิบาลให้เกิดขึ้นในสังคมโลกอย่างแท้จริงได้อย่างไร

๒. แนวคิดธรรมภิบาล

คำว่า “good governance” เป็นศัพท์ที่พัฒนามาจากคำว่า “good government” ซึ่งแนวคิดดังกล่าวส่วนหนึ่งเกิดจากระบบการโลกาภิวัตน์ หรือการแผ่ขยายอำนาจอิทธิพลของชาติมหาอำนาจสู่ชาติด้อยพัฒนาหรือกำลังพัฒนา ซึ่งเกิดขึ้นหลังยุคสงครามเย็นได้สิ้นสุดลง สหรัฐอเมริกาได้กลายเป็นมหาอำนาจหมายเลขหนึ่งของโลก อเมริกาได้มีความพยายามที่จะจัดระเบียบโลกใหม่โดยการแผ่ขยายแนวคิดและอิทธิพลไปในส่วนต่างๆ ของโลกเพื่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และความมั่นคงทางการทหารของสหรัฐอเมริกา กระแสโลกาภิวัตน์จึงเป็นอำนาจเผด็จการแบบใหม่ที่อาศัยการครอบงำจากทุนขนาดใหญ่ที่มีอิทธิพลเหนือรัฐบาลของแต่ละประเทศ ประชาธิปไตยแบบเสรีนิยมจึงถูกใช้เป็นเพียงเครื่องมือของกลุ่มทุนขนาดใหญ่ โดยร่วมกับกลุ่มผู้นำหรือนักการเมืองท้องถิ่น อันเป็นสาเหตุนำไปสู่การปกครองที่ไม่เป็นธรรม แนวคิดธรรมภิบาลจึงเกิดขึ้นโดยมีที่มาอย่างน้อย ๒ ประการ คือ

๑. เกิดจากเจตนาของนักวิชาการ หรือนักรัฐศาสตร์ที่ต้องการให้มนุษยชาติมีระบบการปกครองที่ดีและเป็นธรรม เนื่องจากปัจจุบันกลไกการปกครองไม่เพียงพอต่อการรับมือกับสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นได้

๒. เกิดจากกลุ่มทุนขนาดใหญ่ที่อยู่เบื้องหลัง World Bank (ธนาคารโลก) และ IMF (กองทุนการเงินระหว่างประเทศ) ที่ต้องการหลักประกันให้แก่เจ้าหน้าที่ในการทวงหนี้ ซึ่งรัฐบาลท้องถิ่นล้วนเป็นตัวแทนของกลุ่มทุนท้องถิ่นต่างๆ

สำหรับประเทศไทยหลังจากเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ “ต้มยำกุ้ง” ในปี ๒๕๔๐ ซึ่งถือว่าเป็นประเทศลูกหนี้ที่เข้าโครงการรับความช่วยเหลือจากกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ย่อมไม่อาจจะหลีกเลี่ยงแนวคิดและอิทธิพลดังกล่าวได้ แนวคิดธรรมภิบาลจึงเป็นส่วนหนึ่งที่เกิดขึ้นมาพร้อมกับข้อตกลงในโครงการรับความช่วยเหลือจากกองทุนการเงินระหว่างประเทศ กล่าวกันว่าสาเหตุที่ประเทศไทยประสบภาวะวิกฤตเศรษฐกิจส่วนหนึ่งเกิดจากการทุจริตคอร์รัปชัน ทั้งในแวดวงนักการเมือง แวดวงนักธุรกิจ รวมถึงแวดวงข้าราชการ อันนำมาซึ่งความไร้เสถียรภาพภายในประเทศ อีกส่วน

หนึ่งเกิดจากกระบวนการโลกาภิวัตน์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีที่มีการโจมตีค่าเงินบาทจากกลุ่มทุนต่างชาติขนาดใหญ่ ทำให้นักวิชาการไทยกลุ่มหนึ่งเรียกร้องให้รัฐบาลสร้าง “ธรรมรัฐแห่งชาติ” ขึ้น ในระยะแรก คำว่า ธรรมาภิบาล (good governance) มีนักวิชาการไทยหลายท่านได้บัญญัติศัพท์เรียกกันไปต่าง ๆ มาก่อน เช่น สุประชาสนการ ธรรมรัฐ ธรรมราชฎีร์ การกำกับดูแลที่ดี ประชาธิปไตย รัฐบาล การบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี และกลไกประชาธิปไตย

ในส่วนของความหมายนั้น UNDP (United Nation Development Program) หน่วยงานสังกัดองค์การสหประชาชาติ ได้ให้นิยามความหมายของ good governance หรือธรรมาภิบาลว่า คือการใช้อำนาจทางการเมือง การบริหาร และเศรษฐกิจในการดำเนินการกิจ หรือกิจกรรมต่างๆ ของประเทศในทุกๆระดับ โดยมีกลไก กระบวนการ หรือสถาบันซึ่งประชาชนและกลุ่มต่างๆ สามารถแสดงออกถึงความต้องการผลประโยชน์ การใช้สิทธิ และหน้าที่ตามกฎหมาย การประสานประนีประนอมความแตกต่างโดยผ่านกลไก กระบวนการ และสถาบันเหล่านั้น

ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้ให้คำนิยามของธรรมรัฐไว้ว่า คือ รัฐที่มีความถูกต้อง เป็นธรรม ซึ่งหมายถึงความถูกต้องเป็นธรรมใน ๓ เรื่องใหญ่ๆ คือ

๑. การเมืองและระบบราชการที่โปร่งใส รับผิดชอบต่อสังคม ถูกตรวจสอบได้
๒. ภาคธุรกิจที่โปร่งใส รับผิดชอบต่อสังคม สามารถตรวจสอบได้
๓. สังคมที่เข้มแข็ง ความเป็นประชาสังคม (civil society) สามารถตรวจสอบภาครัฐ และภาคธุรกิจให้ตั้งอยู่ในความถูกต้องได้^๓

เมื่อก้าวโดยสรุป ธรรมาภิบาล หมายถึง การบริหารจัดการทรัพยากรทางเศรษฐกิจและสังคม เพื่อการพัฒนาของประเทศ โดยมีการเชื่อมโยงองค์ประกอบทั้งสามส่วนของสังคม คือ ภาครัฐ ภาคธุรกิจเอกชน และภาคประชาสังคม และให้มีการสนับสนุนซึ่งกันและกันอย่างสร้างสรรค์ ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจ สังคม การเมืองอย่างสมดุล ส่งผลให้สังคมดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ตลอดจนมีการใช้อำนาจในการพัฒนาประเทศชาติให้เป็นไปอย่างมั่นคงยั่งยืน และสามารถตรวจสอบได้

สำหรับประเทศไทยในภาคราชการได้เริ่มดำเนินการสร้าง “ธรรมาภิบาล” ขึ้นแล้ว กล่าวคือ ได้มีระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๒ โดยระเบียบนี้กำหนดให้ทุกหน่วยงานของรัฐ ดำเนินการบริหารจัดการโดยยึดหลักการ ๖ หลัก ได้แก่ หลักนิติธรรม หลักคุณธรรม หลักความโปร่งใส หลักความมีส่วนร่วม หลักความรับผิดชอบ และหลักความคุ้มค่า^๔

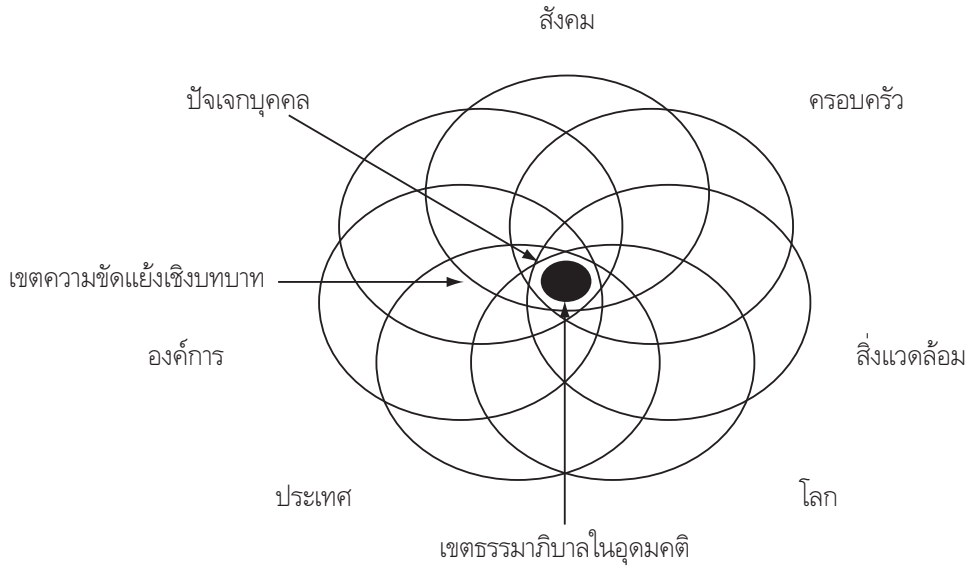
^๓ <http://www.bpp.go.th/PDF/GoodGovernance.pdf>.

^๔ Ibid.

สำหรับในภาคธุรกิจเอกชนและภาคประชาสังคม การสร้างธรรมภิบาลให้เกิดขึ้นนั้น ยังไม่มีการดำเนินการในเรื่องนี้อย่างกว้างขวางมากนัก รวมทั้งประชาชนยังขาดความเข้าใจในเรื่องนี้อย่างดีพอ จึงทำให้ยังขาดกลไกของการตรวจสอบและการกำกับดูแลในการปฏิบัติงานเพื่อก่อให้เกิด “ธรรมภิบาล” ขึ้นอย่างแท้จริง

ถึงแม้ว่าหลักธรรมภิบาลจะมีความสำคัญดังที่กล่าวแล้วข้างต้น แต่สภาพการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันทั้งระดับบริษัท ระดับสังคม ระดับประเทศหรือในระดับโลกจะยังห่างไกลกับนิยามและความหมายแห่งหลักธรรมภิบาลดังกล่าว ซึ่งผู้เขียนเห็นว่านัยแห่งธรรมภิบาลในปัจจุบันกับนัยแห่งธรรมภิบาลในพระพุทธศาสนานั้นยังมีความแตกต่างกันอยู่ค่อนข้างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านเป้าหมาย กระบวนการปฏิบัติ รวมถึงที่มาหรือปรัชญาของแนวคิดดังกล่าว หากพิจารณาวิเคราะห์ในเชิงลึกถึงนัยแฝง จะพบว่าแนวคิดธรรมภิบาลเกิดขึ้นบนฐานคิดเรื่องผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ อันว่าด้วยความสามารถด้านการแข่งขันเป็นหลัก เป็นอัตตวาทุปาทาน ระดับประเทศ ทำให้ผู้ที่มีกำลังมากกว่ามุ่งแข่งขันเพื่อเอาชนะผู้อ่อนด้อยกว่าโดยอ้างความชอบธรรมเข้าทำนอง “ปลาใหญ่กินปลาเล็ก” ปลาใหญ่ในที่นี้หมายถึงชาติมหาอำนาจทางเศรษฐกิจใช้หลักธรรมภิบาลครอบงำ ปลาเล็กคือชาติที่ด้อยกว่า ในระดับสังคมก็เช่นเดียวกัน หากปรัชญา หลักคิด ตั้งไว้ผิดคือมีความเห็นผิดเป็นมิจฉาทิฎฐิอยู่แล้ว ย่อมไม่สามารถแก้ปัญหาต่างๆ ได้อย่างแท้จริง แต่หากพิจารณาด้วยความเป็นธรรม ไม่ต้องคาดหวังผลลัพธ์ การมีธรรมภิบาลย่อมดีกว่าการไม่มี นั่นคือหลักธรรมภิบาลถือเป็นการประนีประนอม หรือการสมานฉันท์ระหว่างสิ่งที่ดีที่สุด กับสิ่งที่เลวที่สุด หรือระหว่างธรรมกับอธรรม เพราะหลักการพื้นฐานของแนวคิดดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานผลประโยชน์หรือความเห็นแก่ตัวดังกล่าวข้างต้น ผู้เขียนเห็นว่า แม้หลักธรรมภิบาลจะเป็นสิ่งที่ดีโดยหลักการ แต่หากพิจารณาในรายละเอียดจะพบปัญหาจริยศาสตร์อันเป็นความขัดแย้งระหว่าง ธรรมภิบาลระดับบุคคล หรือองค์กร กับธรรมภิบาลระดับประเทศ ไปจนถึงระดับโลก ความขัดแย้งดังกล่าวเกิดจากอุปาทาน ๔ คือความยึดมั่นถือมั่นในตนเอง รวมถึงประเทศตนเอง เรียกว่าอัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นใคร่ที่จะเอาชนะทางเศรษฐกิจ เรียกว่า กามุปาทาน ความยึดมั่นในแนวคิด เรียกว่า ทิฎฐุปาทาน ความยึดมั่นในการปฏิบัติเรียกว่า สีสัพพทุปาทาน^๕ ดังภาพ

^๕ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระเดชพระพล ชนาลโส, “อุปาทานในพุทธศาสนาเถรวาทกับปัญหาในโลกปัจจุบัน”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (คณะศิลปศาสตร์ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๘.

ภาพที่ ๑ ความสลับซับซ้อนของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและสภาพแวดล้อม

จากภาพ แบ่งความสลับซับซ้อนของสังคมและสิ่งแวดล้อมออกเป็นระดับต่างๆ เช่น ระดับนานาชาติหรือระดับโลก เรียกว่าโลกาภิบาล (global governance) ระดับประเทศ เรียกว่า รัฐาภิบาล (national governance) ระดับสังคม เรียกว่า สังคมภิบาล (social governance) ระดับองค์กรหรือบริษัท เรียกว่า บรรษัทภิบาล (corporate governance) มองในระดับหน่วยย่อยสุด คือระดับบุคคล และระดับครอบครัวก็จำเป็นต้องมีธรรมาภิบาล ยังหมายรวมถึงแนวปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมซึ่งถือว่าเป็นสมบัติร่วมกันของคนทั้งโลก ผู้เขียนกำหนดให้พื้นที่สีขวามีโอกาสที่จะเกิดความขัดแย้งในเชิงผลประโยชน์ได้สูงตามแนวคิดธรรมาภิบาลตะวันตก เพราะมีผลประโยชน์ตนเป็นเป้าหมายหลัก ทำให้เกิดความสงสัยว่าหากมีธรรมาภิบาลแล้ว ผู้ปฏิบัติจะยึดผลประโยชน์ของใคร ระหว่างตนเอง สังคม ประเทศ หรือเพียงคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเฉพาะเท่านั้น เพราะเมื่อมีการเอื้อผลประโยชน์ให้กลุ่มหนึ่ง ก็จะมีอีกกลุ่มเสียผลประโยชน์อยู่เสมอ กรณีที่เห็นได้ในปัจจุบันเช่น เรื่องการแก้ปัญหาโลกร้อน กล่าวกันว่าประเทศสหรัฐอเมริกา เป็นประเทศหนึ่งที่ตั้งมลภาวะมากที่สุด แต่อเมริกาเลือกที่จะดูแลปัญหาด้านเศรษฐกิจของตัวเองแทนการดูแลสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นปัญหาของคนทั้งโลก คำถามคือ อเมริกาควรยึดธรรมาภิบาลระดับโลก หรือธรรมาภิบาลระดับประเทศ จะเห็นได้ว่าธรรมาภิบาลนั้นเป็นเรื่องของการบริหารจัดการผลประโยชน์ของผู้มีส่วนได้เสีย (stakeholders) ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญและยากที่สุด จุดอ่อนสำคัญของแนวคิดธรรมาภิบาลแบบตะวันตกก็คือเป็นแนวคิดแบบวัตถุนิยมหรือประโยชน์นิยม นอกจากนี้กระบวนการธรรมาภิบาลในปัจจุบันยังให้ความสำคัญกับผู้นำ หรือผู้บริหารมากกว่าพนักงาน หรือประชาชน รวมถึงระดับโครงสร้าง มีการใช้กฎหมาย กฎบัตร หรือ

กติการ่วมเป็นเครื่องมือมากกว่าจะเริ่มต้นที่ภายในจิตใจ ซึ่งมีความละเอียดลึกซึ้ง โดยเฉพาะจิตที่ตั้งไว้ผิด(จิตเป็นอกุศล) ก็ย่อมเป็นรากเหง้าแห่งปัญหาต่างๆ หนึ่ง ธรรมาภิบาลดังกล่าวยังมีลักษณะหยุดนิ่ง นั่นคือมุ่งเพียงสันติภาพภายนอก สุขภายนอกเท่านั้น ไม่เอื้อต่อการเข้าถึงธรรมหรืออุดมคติที่สูงขึ้นไปอีก ในขณะที่พระพุทธานุศาสนามีอุดมการณ์และเป้าหมายที่สูงส่ง และแก้ปัญหาได้อย่างยั่งยืนอย่างแท้จริง นั่นคือพื้นที่สีดำที่ทุกฝ่ายจะได้ผลประโยชน์ร่วมกันทั้งทางเศรษฐกิจ ทางสังคม และทางธรรมะโดยไม่มีความขัดแย้งโดยการประสานผลประโยชน์ให้เกิดความเป็นธรรมต่อทุกฝ่าย

๓. ธรรมราชา : ทิมาแห่งแนวคิดพุทธธรรมาภิบาล

การศึกษาหลักธรรมาภิบาลตามแนวคิดที่ผู้เขียนเรียกว่า “พุทธธรรมาภิบาล” (Buddhist governance) นั้นปรากฏในพระไตรปิฎก อัครคัมภีร์พุทธ ที่มณีกาย เกี่ยวกับกำเนิดมนุษย์ที่ไม่มี ความแตกต่างทางชนชั้น เมื่อวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์ดำเนินต่อไปเรื่อยๆ จึงมีการคัดเลือก “มหานชนมมติ” ซึ่งเป็นบุคคลที่ประชาชนคัดเลือกกันขึ้นมา และถ้าไม่ทำหน้าที่ประชาชนก็สามารถปลดออกได้ ความบางตอนในอัครคัมภีร์ที่แสดงความคิดวิวัฒนาการอันเป็นที่มาของปัญหาต่างๆ ในสังคมปัจจุบัน ดังนี้

...คนเกียจคร้านนำข้าวมาเก็บสังข์สมและเกิดความนิยมทำตามกัน ⇨
เกิดการปักปันกันเขตแบ่งส่วนข้าว ⇨ คนโลภลักส่วนของคนอื่นมาเพิ่มแก่ตน
(เกิดอทินนาทาน) ⇨ เกิดการตำหนิติเตียน การกล่าวเท็จ การทำร้ายลงโทษ
การต่อสู้ ⇨ **ผู้มีปัญญาเห็นความจำเป็นต้องการปกครอง เกิดการเลือกตั้ง**^๖
⇨ **เกิดมีคำว่า กษัตริย์** ⇨ มีคนเบียดเบียนความชั่วร้ายในสังคม คิดล้างบาป
ไปอยู่ป่าบำเพ็ญฌาน บางพวกอยู่ใกล้ชุมชน เล่าเรียนเขียนตำรา เกิดมีคำว่า
พราหมณ์ เป็นต้น ⇨ คนมีครอบครัวประกอบอาชีพประเภทต่างๆ เกิดมี
คำว่า **แพศย์** ⇨ คนนอกจากนี้ ซึ่งประพฤติเหลวไหลเลวร้าย ถูกเรียกว่า **ศูทร**
⇨ คนทั้งสี่พวกนั้นบางส่วนละเลิกขนบธรรมเนียมของคน สละเหย้าเรือน
ออกบวช **เกิดมีสมณะ...**^๗

^๖ นี่เป็นแนวคิดที่สำคัญซึ่งภายหลังต่อมาเรารู้จักกันในนามสัญญาประชาคมของรูโซ ดังที่สมบัติ จันทรวงศ์ได้สรุปไว้ว่า “สัญญาประชาคม คือ ข้อตกลงของมนุษย์ที่จะสร้างสังคมการเมืองและจัดตั้งเรื่องสิทธิอำนาจอธิปไตยขึ้น”

^๗ ที.ป. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๘๓-๑๐๒, ดูเพิ่มเติมใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๓๓ - ๑๔๐.

จากพระสูตรจะพบรูปแบบประชาธิปไตยที่เก่าแก่ที่สุดในโลก จากการที่ประชาชนเลือกผู้นำขึ้นปกครองตนเอง และสมมุติเรียกว่า มหาชนสมมติ หรือราชา เพราะนำมาซึ่งความยินดี โดยมีกติกายู่ว่าผู้ขึ้นจะต้องมีธรรม พระราชาที่ครองแคว้นแคว้นโดยธรรม ก็จะได้รับยกย่องว่าเป็นธรรมราชา ดังที่ปรากฏในจักกวัตติสูตรว่า

...ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีพระราชจักรพรรดิ พระนามว่า ทัพพะเนมิ ผู้ทรงธรรม เป็นพระราชโดยธรรม เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีมหาสมุทร ๔ เป็นขอบเขต ทรงชำนะแล้ว มีราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ ด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คฤหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว เป็นที่ ๗ พระราชบุตรของพระองค์มีกว่าพัน ล้วนกล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรชัตรีย์ สามารถย้ายเสนาของข้าศึกได้ พระองค์ทรงชำนะโดยธรรม มิต้องใช้ อาชญา มิต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดิน มีสาคร เป็นขอบเขต...

คำว่า “ผู้ทรงธรรม” นั้นหมายถึงเป็นผู้ปฏิบัติตามธรรม คือพระองค์ทรงมีธรรมเป็นวัตรปฏิบัติ คือ ดำรงชีวิตอยู่ในศีลธรรมทั้งกาย วาจา ใจ ส่วน “เป็นพระราชโดยธรรม” นั้น หมายถึงทรงใช้ธรรมในการปกครองราษฎร และข้าราชการบริพารตลอดจนพระราชวงศ์ทั้งในพระนครของพระองค์ และในบรรดาประเทศราช ทรงชนะด้วยธรรม แก้ไขปัญหาและคดีความต่างๆ ด้วยธรรม บริหารบ้านเมืองด้วยธรรม^๙ ธรรมจึงเป็นเครื่องตัดสินว่าผู้ใดสมควรเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ดีหรือไม่ดี ดังความว่า

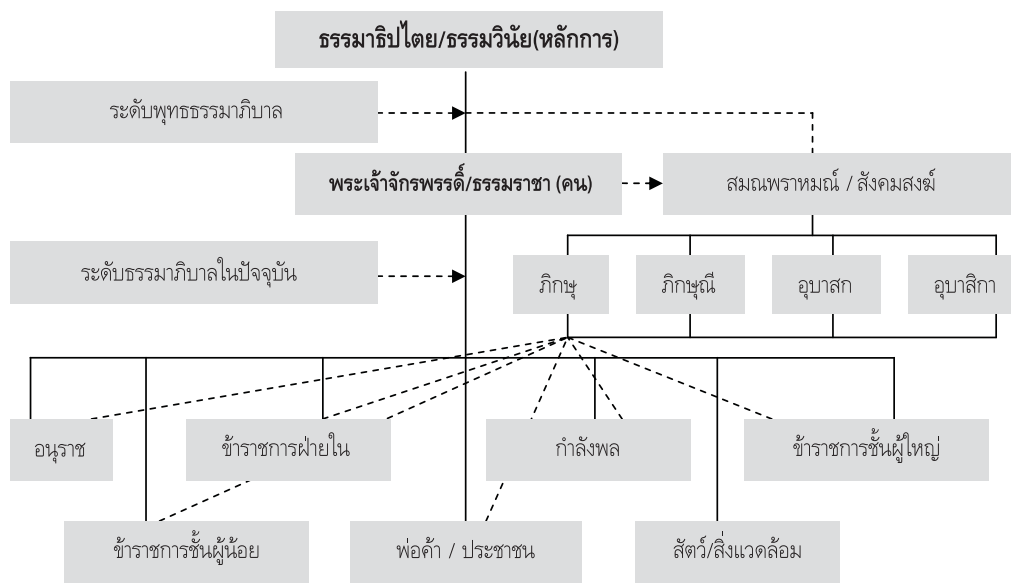
... ลูกเอ๋ย ถ้าเช่นนั้น ลูกจงอาศัยธรรมเท่านั้น ลักการะธรรม เคารพธรรม นับถือธรรม บูชาธรรม นอบน้อมธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นยอด มีธรรมเป็นใหญ่ จงจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองชนภายใน กำลังพล พวก กษัตริย์ผู้ตามเสด็จ พราหมณ์และคหบดี ชาวนิคมนและชาวชนบท สมณพราหมณ์ ลัทธิเจ้าพวกเนื้อและนกโดยธรรม...^{๑๐}

^๙ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๑/๖๐.

^๙ปรีชา ช่างขวัญยืน, **ธรรมรัฐ - ธรรมราชา**, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๙.

^{๑๐}ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒.

ธรรมราชาในจกัถวัตตีสูตรได้กล่าวถึงแนวคิดการบริหารจัดการโดยยึดธรรมเป็นใหญ่ โดยการนำธรรมมาใช้คุ้มครอง ป้องกัน ประชากราษฎรในแคว้นแคว้นตามฐานะ ในจกัถวัตตีสูตรชี้ให้เห็นชัดว่าพระราชอาจะทรงธรรมได้นั้นจะต้องมีที่ปรึกษาที่ทรงธรรมนั่นก็คือ สมณพราหมณ์ ซึ่งท่านไม่เจาะจงนักบวชในศาสนาใดศาสนาหนึ่ง ผู้เขียนจึงได้นำเสนอโครงสร้างการปกครองของพุทธจักรที่สามารถอยู่ร่วมกันกับอาณาจักรได้เป็นอย่างดีมาเชื่อมต่อเพื่อให้เห็นความสอดคล้อง ซึ่งในประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาทางฝ่ายการเมืองโดยการแสดงธรรม คือ หลักปฏิบัติต่างๆ ในหลายเหตุการณ์เช่น การสนทนากับพระเจ้าพิมพิสารที่เวฬุวันสวนไผ่ การห้ามพระประยูรญาติมิให้ทำสงครามแย่งน้ำ เป็นต้น ดังภาพที่ ๒

ภาพที่ ๒ โครงสร้างการปกครองในจกัถวัตตีสูตร และความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรกับพุทธจักร

จากภาพ แสดงให้เห็นได้ถึงความสัมพันธ์ทั้งเชิงโครงสร้าง และความสัมพันธ์เชิงบทบาทหน้าที่ระหว่างบุคคล จากโครงสร้างดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการแบ่งย่อยไปจากโครงสร้างทางสังคมแบบเดิมโดยเฉพาะในระดับชนชั้นปกครองแต่โครงสร้างหลักยังคงเหมือนเดิม จะต่างกันที่ระดับสามัญชนไม่มีการกล่าวถึงศูทรหรือชนชั้นต่ำอย่างในอัครคัมภีร์สุตตร การแบ่งย่อยเช่นนี้เรียกว่า ชาติ เป็นการแบ่งแยกบุคคลออกเป็นกลุ่มอาชีพย่อยๆ เช่น นักบวช (พราหมณ์) อาจทำหน้าที่ทางพิธีกรรม หรือทำหน้าที่สอนหนังสือ กษัตริย์ (ชนชั้นปกครอง) ก็อาจจะเป็นพระราชอา เป็นอำมาตย์ เป็นทหาร เป็นที่

ปรีชาราชการเป็นต้น^{๑๑} เป็นที่น่าสังเกตว่าในสังคมพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทยนั้น ไม่นิยมให้พระภิกษุมีส่วนร่วมทางการเมืองไม่ว่าจะด้วยวิธีการใดๆ แต่ในพระสูตรนี้ดูเหมือนพระพุทธรองค์จะทรงวางนิกบวช ซึ่งอาจรวมถึงภิกษุในพระพุทธรศาสนาไว้ในฐานะที่ปรีชาราชการของเจ้าผู้ปกครองหรือนักบริหาร นักการเมืองไว้อย่างชัดเจน สอดคล้องกับแนวคิดในสามัญญผลสูตร ซึ่งปรากฏว่าการแบ่งสังคมออกเป็น ๒ ภาคส่วน คือ ภาคสังฆะ (ชุมชนสงฆ์) กับภาคพระราช (ผู้ปกครอง) คนทั้งสองภาคส่วนนี้ไม่สามารถใช้อำนาจบีบบังคับซึ่งกันและกันได้ แต่สามารถให้คำแนะนำแก่กันและกันได้^{๑๒}

ในทัศนะของผู้เขียนมีความเห็นว่า คำว่า ธรรมราชา จัดเป็นคุณสมบัติประการหนึ่งของผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิอย่างเช่น พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าทัฬหะเนมิ ในจักกวัตตสูตร ซึ่งคุณสมบัติดังกล่าวปรากฏเฉพาะในคัมภีร์ไม่ได้ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ อีกทั้งคุณสมบัติของความเป็นธรรมราชาก็หาไม่ได้กับพระราชชาติทั่วไป มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่ทรงมีคุณสมบัติที่จะเป็นธรรมราชา^{๑๓} เมื่อหากตีความธรรมราชาเป็นนามธรรมว่าหมายถึงคุณสมบัติที่อยู่ในบุคคล สิ่งที่ธรรมราชา ยึดถือเรียกว่า ธรรมาธิปไตย ก็อาจจะพบได้กับพระราชชาติในอดีต เช่น พระเจ้าอโศกมหาราชหรือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เป็นต้น หลักธรรมาธิปไตยจัดว่าเป็นหลักการสูงสุดในพระพุทธรศาสนา ซึ่งหลักการดังกล่าวปรากฏในช้อปาพจน์ หรือธรรมวินัยนั่นเอง

แนวคิดพุทธธรรมาภิบาล ที่ผู้เขียนใช้ในการศึกษาครั้งนี้ถือว่าเป็นหลักการอย่างสูงเช่นเดียวกัน เพียงแต่อาจเทียบไม่ได้กับหลักธรรมาธิปไตย โดยเฉพาะในแง่ของความหมายตามรูปศัพท์ เพราะหลักพุทธธรรมาภิบาล ตามรูปศัพท์ อภิบาล แปลว่า การรักษาอย่างยิ่ง จึงเป็นเพียงเครื่องมือหนึ่งทางการบริหารของผู้นำ หรือของบุคคลแต่เป็นการอภิบาลโดยธรรม ส่วนธรรมาภิบาลในปัจจุบันนั้นยังไม่มี ความสำคัญเทียบเท่าแนวคิดพุทธธรรมาภิบาลที่ผู้เขียนเสนอไว้ เนื่องจากยังมีอำนาจแบบอัตตาธิปไตย และอุปาทานแฝงตัวอยู่มาก ทั้งนี้โดยพิจารณาจากเป้าหมายในเชิงผลประโยชน์ เพราะมุ่งประโยชน์ส่วนตนเป็นหลักมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม แต่หลักพุทธธรรมาภิบาลนั้นจะเน้นประโยชน์ทั้งสอง คือประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า ตลอดจนประโยชน์อย่างยิ่งคือ พระนิพพาน

อนึ่ง แนวคิดธรรมราชาที่ปรากฏในจักกวัตตสูตรได้ชี้ให้เห็นสังัจจธรรม คือความไม่แน่นอนหรือความเสื่อมจากความเป็พระเจ้าจักรพรรดิหากไม่ระวัง คุ่มครอง รักษาธรรมให้ดี โดยในพระสูตร

^{๑๑} พระภคฺฐพนฺธ ปญฺญาวชิโร (ฉลาดแหลม), “การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดทางสังคมในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาขงจื้อ”, *วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๓.

^{๑๒} ที.ลี. (ไทย) ๙ /๑๕๐/๔๙

^{๑๓} ปรีชา ช้างขวัญยืน, *ธรรมรัฐ - ธรรมราชา*, หน้า ๑๒ .

ได้กล่าวถึงความผิดพลาดอันเกิดจากผู้นำว่า เมื่อถึงรัชสมัยของพระเจ้าจักรพรรดิองค์ที่ ๗ ได้เกิดความผิดพลาดในการปกครองขึ้น เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิไม่ทรงประพฤติพระองค์ตามวงศ์เดิมแห่งพระบิดาของพระองค์(ราชประเพณี) ทรงตัดสินใจแก้ปัญหาด้วยแนวคิดของพระองค์เองโดยไม่รับฟังที่ปรึกษาซึ่งผลให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมามากมาย คือมนุษย์ก็เสื่อมลงทั้งสภาพร่างกายและอายุ ศีลธรรมก็เสื่อมจากจิตใจ ละทิ้งกุศลกรรมบท ยึดถืออกุศลกรรมบท ตั้งข้อความที่ปรากฏในจกัถวัตติสูตรที่ได้แสดงการเกิดขึ้นแห่งอาชญากรรมและความชั่วร้ายเดือดร้อนต่างๆ ในสังคมตามแนวปัจจัยการ ดังนี้

(ผู้ปกครอง) ไม่จัดสรรปันทรัพย์ให้แก่เหล่าชนผู้ไร้ทรัพย์ ⇨ ความยากจนระบดทั่ว ⇨ อทินนาทานระบดทั่ว ⇨ การใช้วาทะระบดทั่ว ⇨ ปาณาติบาต (การฆ่าฟันกันในหมู่มนุษย์) ระบดทั่ว ⇨ มุสาวาทระบดทั่ว ⇨ การส่อเสียด ⇨ กามสุมิฉฉจาร ⇨ ผรุสวาจา และสัมผัปปละปะ ⇨ อภิชฌาและพยาบาท มิฉฉาทิฏฐิ ⇨ อธรรมราคะ ความละโมภ มิฉฉาธรรม ⇨ ความไม่นับถือพ่อแม่สมณพราหมณ์ และการไม่เคารพนับถือกันตามฐานะระบดทั่ว ⇨ อายุ วรณะเสื่อม^{๑๔}

จะเห็นได้ว่าในจกัถวัตติสูตร นอกจากการตัดสินใจที่ผิดพลาดของผู้นำที่ไม่ปฏิบัติตามพระราชประเพณีแล้ว ยังได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ความยากจนเป็นบ่อเกิดแห่งการไร้ศีลธรรม และอาชญากรรม การกำจัดอาชญากรรมได้นั้นจะต้องปรับปรุงทางเศรษฐกิจ การที่ผู้ปกครองจะดำรงอยู่ได้นาน ต้องคำนึงถึงประชาชนเป็นหลัก ราษฎรต้องอยู่ดีกินดี หากราษฎรมีความเดือดร้อนต้องรีบช่วยเหลือแก้ไข ในการปฏิบัติหน้าที่ของผู้ปกครอง พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ผู้นำ ต้องปฏิบัติหน้าที่ด้วยคุณธรรมจึงจะได้ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติหน้าที่ของนักปกครองผู้ยิ่งใหญ่ ตามหลักจักรวรรดิวัตร^{๑๕} ๕ ประการ คือ

๑. ธรรมาธิปไตย คือ ถือความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม เหตุผล หลักการ กฎกติกาที่ชอบธรรมเป็นบรรทัดฐาน เคารพธรรม เชิดชูธรรม นิยมธรรม ตั้งตนอยู่ในธรรม ประพฤติธรรมด้วยตนเอง

๒. ธรรมการึกษา คือ จัดอำนวยการรักษา ค้ำครองอันชอบธรรมแก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน คือ ข้าราชการฝ่ายทหาร ข้าราชการฝ่ายปกครอง ข้าราชการพลเรือน นักวิชาการ และคนต่างอาชีพ

^{๑๔} ที่.ป. (ไทย) ๑๑/๑๐๒/๗๓., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๓๙ - ๑๔๐.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน.

เช่น พ่อค้าและเกษตรกร ชาวนิคมนชนบท และชนชายแดน พระสงฆ์และบรรพชิตผู้ทรงศีลทรงคุณธรรม ตลอดจนสัตว์มีเท้า หรือสัตว์ปีก อันควรสงวนรักษา ในอรรถกถาทานอธิบายต่อไปว่า ให้พระราชชา หรือผู้นำ เหน่นำบุตรและภรรยา กล่าวคือชนภายในให้ตั้งอยู่ในศีลสังวร ให้วัตถุมิผ้าดอกไม้อะและของหอมเป็นต้น แก่พวกบุตร และภรรยา นั้น และป้องกันอุปัทวเหตุทั้งหมดให้แก่เขา แม้อันเหล่าทหารเป็นต้นก็เหมือนกัน แต่มีข้อแตกต่างกันดังนี้ เหล่าทหารพระราชชาควรสงเคราะห์ด้วยการให้บำเหน็จรางวัล ไม่ให้ล่วงเลยกาลเวลา กษัตริย์ผู้ได้รับการอภิเษก ควรสงเคราะห์ด้วยการให้รัทธนะ มีม้าอาชาไนยอันสง่างามเป็นต้น กษัตริย์ที่เป็นประเทศราช ควรให้ยินดี แม้อันด้วยการมอบให้ยานพาหนะอันสมควรแก่ความเป็นกษัตริย์นั้น พราหมณ์ทั้งหลายควรให้ยินดีด้วยไทยธรรมมีข้าวน้ำและผ้าเป็นต้น พวกคฤหบดีควรสงเคราะห์ด้วยการให้พันธุ์ข้าว ไถ ผาล และโคงานเป็นต้น ผู้อยู่ในนิคมและผู้อยู่ในชนบทก็เหมือนกัน (คือควรสงเคราะห์ด้วยการให้พันธุ์ข้าว ไถ ผาล และโคงานเป็นต้น) พวกสมณพราหมณ์ ผู้มีบาปสงบ มีบาปลดเลยแล้วควรสักการะ ด้วยการถวายบริขารสำหรับสมณพราหมณ์ หมูเนื้อและนกกควรให้ปรองใจเสียได้ด้วย การให้อภัย (รวมถึงการดูแลเรื่องสิ่งแวดลอมทั้งพืชและสัตว์)

ในทัศนะของผู้เขียนเห็นว่า หลักธรรมาภิบาลที่ใช้ในปัจจุบันมีฐานะใกล้เคียงกับข้อนี้ เพราะอำนาจโดยส่วนใหญ่ในการบริหารจัดการตามหลักธรรมาภิบาลขึ้นอยู่กับผู้นำ ในส่วนผู้นำเองก็มุ่งสร้างความชอบธรรมทางด้านเศรษฐกิจเท่านั้น

๓. ธรรมการนิเสธนา ห้ามกัน มิให้มีการอันอธรรมเกิดขึ้นในพระราชอาณาเขต คือการจัดการป้องกัน แก่ไข มิให้มีการกระทำความผิดความชั่วร้ายเดือดร้อนเกิดขึ้นในบ้านเมือง ชักนำประชาชนให้ตั้งมั่นในสุจริตและนิยมธรรม

๔. ธนานุประทาน บันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์ มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแว่นแคว้น เช่น จัดให้ราษฎรทั้งปวงมีทางหาเลี้ยงชีพ ทำมาหากินได้โดยสุจริต

๕. ปริพจมา ปรีกษาสอบถามปัญหา กับสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ผู้ไม่ประมาทหมัวเมาอยู่เสมอมตามกาลอันควร เพื่อให้รู้ชัดการอันดีชั่ว ควรประกอบหรือไม่ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขหรือไม่ แล้วประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปโดยถูกต้อง

สรุปได้ว่า พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงสาเหตุของปัญหาในเชิงปัจเจกชน ไว้ในอัครคัมภีร์สูตรว่า ด้วยปัจจัยการแห่งกิเลส ตัณหาของมนุษย์ ทำให้มนุษย์เสื่อมจากความเป็นผู้วิเศษ แต่ในจักรกวัตติสูตรพระพุทธองค์ทรงตรัสสาเหตุของปัญหาในระดับโครงสร้าง เรื่องการเมือง การปกครอง หากผู้นำไม่ยึดถือปฏิบัติตามหลัก “จักรวรรดิวัตร” ก็จะเป็นที่มาของปัญหาต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น ซึ่งแนวคิดดังกล่าวเป็นต้นแบบแห่งธรรมาภิบาลได้เป็นอย่างดี

๔. สังมสังคม : ต้นแบบแห่งพุทธธรรมภิบาล

การพัฒนาหรือสร้างระบบธรรมภิบาลให้เกิดขึ้น ปัญหาที่สำคัญอย่างหนึ่ง ก็คือปัญหาอันเกิดจากตัวผู้นำไม่มีคุณธรรม ซึ่งพระพุทธองค์ทรงเห็นว่าการจะเปลี่ยนผู้นำที่ไม่ดีย่อมทำได้ยาก เพราะผู้นำที่ไม่ดีเหล่านั้นก็ย่อมพยายามที่จะรักษาอำนาจของตนไว้ให้นานที่สุด ดังที่ปรากฏในสังคมยุคปัจจุบันซึ่งเป็นสาเหตุของความล้มเหลวแห่งระบบธรรมภิบาล ตัวอย่างของการสร้างสังคมธรรมภิบาลที่ดีที่สุดคือ สังคมสงฆ์ พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าการจะเปลี่ยนแปลงสังคมการเมืองการปกครองโดยล้มล้างระบอบผู้นำที่ไม่ดีนั้นทำได้ยาก พระองค์จึงทรงสถาปนาสังคมขึ้นมาใหม่ ผู้เขียนเรียกว่า สังฆสังคม หรือสังคมสงฆ์ ซึ่งเป็นสังคมที่เปิดโอกาสให้มนุษย์ทุกคน ทุกเผ่าพันธุ์ ทุกเชื้อชาติและทุกศาสนา เข้าสู่ความเป็นเอกภาพภายใต้พระธรรมวินัยที่ทุกคนต้องปฏิบัติเช่นเดียวกัน ความเสมอภาคดังกล่าวปรากฏในกัณฑ์ตถสสูตร ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสความเสมอกันแห่งสติปัญญาของวรรณะทั้ง ๔ ว่าไม่แตกต่างกันเลย ดังนี้

...วรรณะ ๔ จำพวกนี้ ไม่แตกต่างกันเลยแม้แต่น้อย คือวิมุติตักขวิมุติ
ไม่แตกต่างกัน เปรียบเหมือนบุรุษผู้เก็บไม้สักแห่งมาก่อไฟให้ลุกโพลงขึ้น ต่อมา
บุรุษอีกคนหนึ่งเก็บไม้มะม่วงมาก่อไฟให้ลุกโพลงขึ้น ต่อมาบุรุษอีกคนหนึ่งเก็บไม้
มะเดื่อมาก่อไฟให้ลุกโพลงขึ้น เปลวกับเปลว สีกับสี แสงกับแสงของไฟที่เกิดขึ้น
จากไม้ต่างๆ กันนั้น ไม่มีความแตกต่างกันเลย... ๑๕

สังคมสงฆ์ที่พระพุทธเจ้าผู้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นสังคมตัวอย่างที่สมาชิกในสังคมอาจจะยังไม่
เป็นพุทธะทั้งหมด แต่เป็นสังฆะโดยรูปแบบที่มีแบบแผนการดำเนินชีวิตสอดคล้องและเอื้อต่ออุดมคติ
ซึ่งจะทำหน้าที่สร้างสังคมให้เป็นสังฆะอย่างแท้จริง เมื่อพระพุทธองค์ได้จัดตั้งสังคมสงฆ์ขึ้นมาแล้ว
พระองค์ก็ได้วางระบบระเบียบกฎเกณฑ์ในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ซึ่งเป็นสิ่งสมมติไม่มีอยู่จริงใน
ธรรมชาติ แต่อาศัยหลักความจริงในธรรมชาติเป็นเกณฑ์เพื่อให้มนุษย์ทั้งหลายเข้าถึงธรรม ระบบ
ระเบียบทั้งหมดนี้เรียกว่า “วินัย” หลักการพัฒนสังคม ให้เป็นสังคมภิบาล ซึ่งเป็นระดับหนึ่งใน
ธรรมภิบาลยุคปัจจุบัน ประกอบด้วยหลักการใหญ่สองส่วน คือ ธรรมอันเป็นอุดมคติคือหลักการ
หรือเป้าหมาย ส่วนวินัยคือการจัดวางระบบขึ้นในสังคมมนุษย์ด้วยความรู้ในหลักความจริงของ
ธรรมชาติเพื่อให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิตโดยสอดคล้องกับหลักความจริงนั้น ซึ่งเป็นภาคปฏิบัติ เป็น
วิธีการจัดทำ ดังที่พระพุทธมคุณภรณ์ได้อธิบายว่า “ในแง่ธรรมนั้น พุทธศาสนาต้องการจะฝึกฝนคน
ให้มีคุณภาพและคนที่มีความพื่อนั้นก็มาประกอบกันเข้าเป็นสังคมที่ดี มาช่วยกันสร้างสรรค์สังคมที่ดี
แต่วินัยเป็นการจัดสภาพชีวิต สภาพความเป็นอยู่ สภาพแวดล้อม จัดชุมชน จัดสังคม จัดระบบให้

๑๕ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๐/๔๖๖.

เกื้อกูลแก่การฝึกคนให้มีคุณภาพเช่นนั้นและเพื่ออำนวยความสะดวกให้คนที่มีความประพฤติเช่นนั้นสามารถก้าวหน้าต่อไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดยิ่งขึ้นในทางธรรม”^{๑๖} สังคมสงฆ์ในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ จึงเป็นสังคมที่มีธรรม คือความจริง หรือความถูกต้องดีงามเป็นจุดหมายสูงสุด โดยมีหลักการที่สำคัญว่า “ธรรมาธิปไตย ทุกคนต้องถือธรรมเป็นใหญ่ ทุกคนต้องใฝ่ธรรม ต้องถือธรรมเป็นบรรทัดฐานและเพียรพยายามมุ่งจะให้เข้าถึงธรรม”^{๑๗} สอดคล้องกับแนวคิดของ ดร.เอ็มเบกการ์ ที่เห็นว่า “พระพุทธเจ้าทรงจัดตั้งสังคมสงฆ์ขึ้นเพื่อให้มีสังคมของคณะบุคคลที่ดำรงชีวิตอยู่ตามอุดมคติของพระพุทธศาสนาเพื่อเป็นแบบอย่างแก่คฤหัสถ์”^{๑๘} สังคมสงฆ์ในพุทธศาสนานั้นเป็นตัวอย่างของสังคมที่มนุษย์สามารถช่วยกันสร้างขึ้นมาได้ โดยการบูรณาการ มนุษย์ ธรรมชาติ สังคม ประสานกันเข้าเป็นองค์รวมเดียว โดยมีมนุษย์เป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะพัฒนาให้ระบบบูรณาการเป็นไปด้วยดี สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องธัมมิกสังคมของพุทธทาสภิกขุตั้งข้อความที่ว่า “พระพุทธองค์ทรงบัญญัติระบบวินัย ทำให้เราเห็นได้ทีเดียวว่าเป็นระบบที่ผูกพันกันไว้เป็นพวกเป็นหมู่ ไม่แยกออกจากกันไป คำว่า “สังฆะ” แปลว่า หมู่ หรือ พวก มันไม่ได้แปลว่า เดี่ยว คนเดียว เมื่อมันอยู่เป็นพวก มันก็ต้องมีอะไรเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว หรือมีหลักธรรมลัทธิจะอันใดอันหนึ่ง ที่จะทำให้คณะสงฆ์ตั้งอยู่ได้ เป็นหน่วยเดียว จากส่วนประกอบของหน่วยหลายร้อยหลายพันหลายหมื่นหน่วยตั้งเข้าเป็นสังคมที่ถูกต้อง”^{๑๙} การที่มนุษย์จะเป็นอยู่อย่างประสานกลมกลืน เริ่มต้นมนุษย์ก็ต้องรู้จักธรรมชาติ คือ รู้จักความจริงของธรรมชาติ เพื่อจะได้ปฏิบัติต่อธรรมชาติได้อย่างถูกต้อง นอกจากนี้ พระพุทธศาสนายังมุ่งสอนให้มนุษย์รู้จักพึ่งตัวเองในการประกอบคุณงามความดี ในการยกระดับชีวิตของตนให้สูงขึ้นไม่สอนให้คิดแต่จะเอาดีด้วยการบงการบงการผู้อื่น^{๒๐} ในส่วนธรรมชาติของมนุษย์นั้นประกอบด้วยความเป็นอยู่ด้านต่างๆ ๓ ด้าน คือ ด้านพฤติกรรม ซึ่งแสดงออกทางกาย และวาจา ที่ติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม แล้วก็มีด้านจิตใจ และด้านปัญญา ซึ่งสามด้านหรือสามส่วนนี้มีความสัมพันธ์และอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ส่วนที่สำคัญที่สุดก็คือ ปัญญา ซึ่งปัญญามีสองด้าน มาบรรจบประสานกัน คือ

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูรย์ ปรยุตโต), **ลักษณะสังคมพุทธ**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๗), หน้า ๑๑.

^{๑๗} พระราชวรมุนี (ประยูรย์ ปรยุตโต), **พัฒนาวัฒนธรรมในตัวคนไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑๔.

^{๑๘} พระมหาสมชาย กุศลจิตโต แปล, “พระพุทธศาสนากับ ดร.เอ็มเบกการ์”, **พุทธจักร**, ปีที่ ๔๖ ฉบับที่ ๗ (ก.ค.๒๕๓๗) : ๒๒.

^{๑๙} พุทธทาส อินทปัญโญ, **ธัมมิกสังคมนิยม**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยามประเทศ, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๔.

^{๒๐} สุชีพ ปุญญาภภาพ, **คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๔ - ๒๐.

ปัญญาที่เข้าถึงความจริงของธรรมชาติ ปัญญาที่นำความรู้ในความจริงนั้นมาใช้จัดสรรสังคมให้ดี พระพุทธเจ้าสอนว่า ความจริงมีอยู่ตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าจะเกิดหรือไม่ก็ตาม ความจริงก็เป็น อย่างนั้น แต่พระพุทธเจ้าได้มาค้นพบความจริงนั้นแล้ว ก็นำมาเปิดเผยชี้แจงแสดงอธิบายให้เข้าใจได้ ง่าย ความจริงนี้เรียกว่า ธรรม หรือ กฎธรรมชาติ ชีวิตมนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และเป็นไปตามความจริงหรืออยู่ใต้กฎนี้ด้วย ในขณะที่เดียวกันมนุษย์ก็อยู่กันเป็นหมู่ อยู่กันเป็นสังคม ทำอย่างไรจะให้หมู่มนุษย์จำนวนมาก ดำเนินชีวิตได้สอดคล้องกับความจริงตามกฎของธรรมชาติ คำตอบคือ ต้องขยายปัญญาไปให้แก่สังคมมนุษย์ โดยผู้ที่มีความจริงทำการจัดตั้งแบบแผน จัดสรร ดำเนินการ วางระเบียบต่างๆ เพื่อให้สังคมมีสิ่งแวดล้อมที่ดี ที่จะช่วยเกื้อกูลให้ชีวิตของคนทั้งหลายที่ อยู่ในสังคมนั้นดำเนินไปสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ ยกตัวอย่างเช่นกรณีของ พระพุทธเจ้าถ้าหากทรงพบความจริงในธรรมชาติแล้วความรู้ที่นั้นจำกัติดอยู่กับตัว ก็เป็นเพียงพระปัจเจก พุทธเจ้า แต่พระพุทธองค์ทรงมีความสามารถพิเศษมากกว่านั้น คือ ทรงสามารถจัดตั้ง วางระเบียบ แบบแผน จัดสรรสิ่งแวดล้อม ที่จะทำให้ธรรมนั้นอำนวยประโยชน์แก่สังคมมนุษย์จำนวนมากได้ด้วยการจัดตั้งวางระเบียบชีวิต และระบบสังคมบนฐานแห่งความรู้ในความจริงของธรรมชาติเพื่อเอื้อ ประโยชน์แก่สังคมมนุษย์นี้ เรียกว่า วินัย ซึ่งคู่กันกับธรรมที่เป็นตัวความจริงในธรรมชาติ

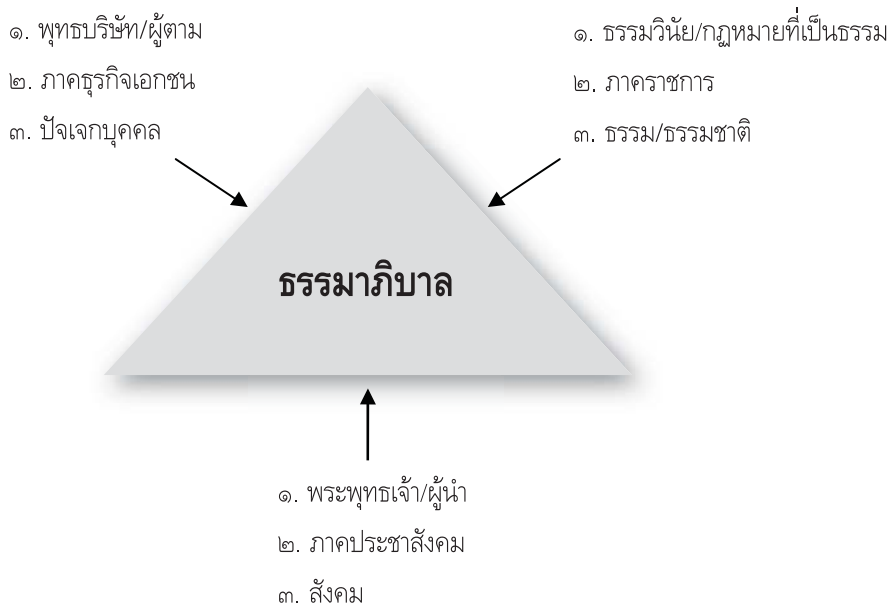
พระพุทธศาสนาประกอบด้วยหลักการสองส่วนนี้ คำว่า ปาพจน์ หรือ ธรรมวินัย จึงเป็นชื่อ เดิมของพุทธศาสนา ในหมู่มนุษย์วินัยคือการจัดตั้งแบบแผนวางระบบความเป็นอยู่ และจัดระเบียบใน สังคม เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง แต่ก็มีความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับวินัย จะเห็นได้ว่าระบบแบบแผนในสังคม มนุษย์ทั้งหมดที่เรียกว่า ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง การปกครอง ระบบการบริหาร และระบบ สังคมต่างๆ ทุกอย่าง จะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของความรู้ความเข้าใจในความจริงแท้ในธรรมชาติที่ ประสานเป็นอันเดียวกันทั้งหมด

สรุปความได้ว่า ธรรมเป็นเรื่องของความเป็นจริงตามธรรมชาติซึ่งมีอยู่เป็นธรรมดา เป็นเรื่อง ของชีวิตจิตใจ และปัญหาเป็นเรื่องของเนื้อหาสาระ และเป็นเรื่องของตัวบุคคลที่แต่ละชีวิตจะต้อง รับผิดชอบตัวเองต่อกฎธรรมชาติ ในฐานะที่ชีวิตเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่วินัยเป็นเรื่องของการ จัดระบบสังคม ซึ่งเป็นเรื่องของสมมติ เป็นเรื่องของรูปแบบ เป็นเรื่องหนักไปทางด้านรูปธรรม และ เป็นเรื่องของสังคมมนุษย์ที่แต่ละบุคคลจะต้องรับผิดชอบต่อกฎเกณฑ์ของสังคม ตัวอย่างวินัยของ พระสงฆ์จะว่าด้วยเรื่องปัจจัยสี่ และการจัดสรรปัจจัยสี่ ว่าด้วยระบบการอยู่ร่วมกันว่าจะมีความ สัมพันธ์กันอย่างไร จะดำเนินกิจกรรมส่วนรวมกันอย่างไร จะดูแลปกครองกันอย่างไร จะวินิจฉัย ตัดสินคดีอย่างไร เป็นต้น ในแง่ของธรรม แต่ละคนรับผิดชอบต่อกฎธรรมชาติชีวิต รับผิดชอบต่อ กรรมของตน กรรมในทางธรรมก็คือปฏิบัติการณ์ของกฎธรรมชาติที่กระทำต่อบุคคลแต่ละคนนั้นเป็น ส่วนตัว แต่ในแง่วินัยบุคคลแต่ละคนรับผิดชอบต่อสังคมคือต่อสังคม ไม่รอการให้ผลของกรรมตาม กฎธรรมชาติ แต่สังคมมีหลักแห่งกรรมทางวินัย ซึ่งเป็นกรรมสมมติ ที่จะจัดการกับผู้ทำผิดนั้นทันทีใน

ฐานะเป็นสมาชิกของสังคม^{๒๑} รัฐในอุดมคติที่พระพุทธเจ้าทรงก่อตั้งให้เป็นรูปธรรมขึ้นโดยมีลักษณะพิเศษที่เป้าหมาย นโยบายและหลักการที่แตกต่างจากรัฐทั่วไป

๕. วิเคราะห์หลักพุทธธรรมาภิบาลตามกรอบธรรมาภิบาล ๖ ประการ

หลักการทางพุทธศาสนาเป็นองค์ประกอบแห่งความสัมพันธ์สามารถอธิบายด้วยแบบจำลองสามเหลี่ยมด้านเท่า ซึ่งหมายถึงการดำเนินการใดก็ตามควรให้มีความสมดุลหรือเท่ากันไม่เอียงไปด้านใดด้านหนึ่ง มุมที่บรรจบกันหมายถึงหลักการหรือวิธีการต้องเกื้อกูลส่งเสริมซึ่งกันและกัน รูปแบบของสามเหลี่ยมที่ผู้เขียนกำหนดขึ้นมี ๓ ชูดตามประเภทของเลข ดังภาพที่ ๓

ภาพที่ ๓ ความสัมพันธ์ของสามเหลี่ยมธรรมาภิบาล ๓ รูปแบบ

สังคมสงฆ์ถือได้ว่า เป็นสังคมแห่งธรรมาภิบาลอย่างแท้จริงดังกล่าวแล้วข้างต้น หากสรุปตามกรอบหลักธรรมาภิบาล ๖ ประการ ตามระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. ๒๕๔๒ นั้น ก็สามารถพบหลักฐานได้ทั่วไปในสังคมสงฆ์ หรือในคัมภีร์ของพุทธศาสนา ซึ่งจะให้เห็นหลักการปฏิบัติได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

^{๒๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๒๓

๕.๑ หลักนิติธรรม (the rule of law) หลักนิติธรรมในพระพุทธศาสนานั้น คำที่มีความหมายใกล้เคียงที่สุด ตรงที่สุด ก็คือคำว่า “วินัย” วินัยในภาษาไทยมีความหมายแคบ เป็นเรื่องกฎเกณฑ์ ระเบียบ ข้อบังคับในการปฏิบัติกิจหน้าที่ และการเป็นอยู่ วินัยในพุทธศาสนา แปลว่า “การจัดตั้งวางระบบแบบแผน” วินัยก็คือการจัดโครงสร้างวางระบบแบบแผนของชุมชนหรือสังคม เพื่อให้มนุษย์มาอยู่ร่วมกันโดยมีความเป็นอยู่และสัมพันธ์ที่ดีงาม^{๒๒} วินัยยังมีอีกคำที่ประกอบรวมคือคำว่าบัญญัติ รวมเรียกว่า วินัยบัญญัติ วินัยยังมีความหมายพิเศษอื่น เช่น อนุบัญญัติ หมายถึง การบัญญัติเพิ่ม จากมูลบัญญัติ คือบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติครั้งแรก วัตถุประสงค์ในการบัญญัติวินัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้มี ๑๐ ประการ คือ ๑) เพื่อความดีงามที่สงฆ์เห็นร่วมกัน ๒) เพื่อความผาสุกของสงฆ์ ๓) เพื่อการปราบคนที่ไม่รู้จักละอาย ๔) เพื่อความผาสุกของภิกษุที่มีศีล ๕) เพื่อป้องกันความเสื่อมเสียที่จะเกิดในปัจจุบัน ๖) เพื่อขจัดความเสื่อมเสียที่จะเกิดในอนาคต ๗) เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส ๘) เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่ยังเลื่อมใสแล้ว ๙) เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสังฆธรรม ๑๐) เพื่อส่งเสริมความเป็นระเบียบเรียบร้อยสนับสนุนวินัยให้หนักแน่น^{๒๓}

เสฐียรพงษ์ วรรณปก ได้จำแนกวัตถุประสงค์ของการบัญญัติพระวินัย ๑๐ ประการข้างต้น ออกเป็น ๕ กลุ่มด้วยกัน โดยแบ่งเป็นกลุ่มๆ ละ ๒ ข้อ คือ กลุ่มแรก คือข้อ ๑ และข้อ ๒ จัดเป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์โดยส่วนรวม กลุ่มที่สอง คือ ข้อ ๓ และข้อ ๔ จัดเป็นประโยชน์เฉพาะบุคคล กลุ่มที่สาม คือ ข้อ ๕ และข้อ ๖ จัดเป็นประโยชน์ คือความงามแห่งชีวิต กลุ่มที่สี่ ข้อ ๗ และข้อ ๘ จัดเป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน และกลุ่มที่ ๕ คือ ข้อ ๙ และข้อ ๑๐ จัดเป็นประโยชน์แก่พระศาสนา^{๒๔} ในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต พระพุทธองค์ได้ทรงระบุวัตถุประสงค์ของการบัญญัติพระวินัยเพิ่มเติมอีก ๑๐ ประการ คือ ๑) เพื่อป้องกันเวรที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบัน ๒) เพื่อขจัดเวรที่จักเกิดขึ้นในอนาคต ๓) เพื่อป้องกันโทษที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบัน ๔) เพื่อขจัดโทษที่จักเกิดขึ้นในอนาคต ๕) เพื่อป้องกันภัยที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบัน ๖) เพื่อขจัดภัยที่จักเกิดขึ้นในอนาคต ๗) เพื่อป้องกันอกุศลธรรมที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบัน ๘) เพื่อขจัดอกุศลธรรมที่จักเกิดขึ้นในอนาคต ๙) เพื่ออนุเคราะห์แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย ๑๐) เพื่อลิตรอนฝักฝ่ายของภิกษุผู้มีความปรารถนาไม่ดีเสีย^{๒๕}

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **นิติศาสตร์แนวพุทธ**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑), หน้า ๑๖.

^{๒๓} วิ.ม.หา. (ไทย) ๑/๓๙/๒๘.

^{๒๔} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, **คำบรรยายพระไตรปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๑.

^{๒๕} อัง.ทุก (ไทย) ๒๐/๒๐๑/๑๓๔-๑๓๕.

ในสมัยแรกพระพุทธเจ้าจะไม่ทรงบัญญัติวินัยแก่สังคมาสงฆ์ไว้ล่วงหน้า ถ้าหากยังไม่มีเหตุอันควรที่จะบัญญัติวินัย ต่อมาเมื่อสังคมาสงฆ์ขยายใหญ่ขึ้น มีภิกษุสงฆ์จำนวนมากขึ้น อุดมสมบูรณ์ไปด้วยลาภสักการะ และมีภิกษุสงฆ์ที่ยังไม่ได้บรรลุธรรมขั้นต่ำ (โสดาบัน) จึงเกิดพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมขึ้น พระองค์จึงทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อกำจัดความไม่ดีไม่งามเหล่านั้น ซึ่งพระสังคิตติกาจารย์ได้ประชุมสังคายนารวบรวมและนำสืบต่อมา สรุปได้ดังนี้

๑. ขั้นประชุมสงฆ์ พระพุทธองค์ทรงเคารพและให้ความสำคัญแก่สงฆ์และมติของสงฆ์ ทรงให้สงฆ์เห็นชอบในการบัญญัติพระวินัย แม้พระองค์จะมีอำนาจเด็ดขาดในการบัญญัติ แต่ทรงทำด้วยมติของสงฆ์ และการยอมรับร่วมกันของสงฆ์ที่สามารถเข้าประชุมได้ในขณะนั้น

๒. ขั้นสอบสวน พระองค์ทรงสอบสวนหาความจริง ตรวจสอบข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความผิด ความเสื่อมเสียที่เกิดขึ้นว่ากระทำความผิดในลักษณะใด เป็นความจริงหรือไม่ ท่ามกลางคณะสงฆ์ และให้คณะสงฆ์เป็นพยานและมีส่วนรวมในการวินิจฉัยให้มีความเห็นชอบร่วมกัน

๓. ขั้นชี้แจงเหตุผล พระองค์ทรงชี้ให้เห็นถึงความผิดของการกระทำเช่นนั้นๆ ว่าเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมแก่สมณเพศที่บวชอยู่ในพระธรรมวินัยของพระองค์

๔. ขั้นบัญญัติ ทรงประกาศบัญญัติซึ่งมีลักษณะเหมือนภาษากฎหมาย เช่น “ภิกษุใดเสพเมถุนธรรม เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้” ^{๒๖}

๕. ขั้นอนุบัญญัติ ในกรณีที่มีความผิดหรือมีการล่วงละเมิดซ้ำอีกในกรณีเดียวกัน แต่มีการพยายามเลียงพระวินัย พระองค์ก็จะทรงบัญญัติเพิ่มเติมเพื่อให้มีความรัดกุมขึ้น

๖. ขั้นวินิจฉัยเป็นแบบอย่าง (วินีตวัตถุ) ในกรณีที่มีความซับซ้อนในการทำผิดและมีข้อสงสัยเกิดขึ้น ที่นอกเหนือไปจากบัญญัติและอนุบัญญัติ พระสงฆ์ไม่สามารถตัดสินได้ว่ามีความผิดตามบัญญัติข้อไหนอย่างไรหรือไม่ พระองค์จะทรงวินิจฉัยแยกแยะให้เห็นว่าแค่ไหนมีความผิดหรือไม่ผิดเป็นกรณีๆ ไป

๗. ขั้นนิยามความหมายของศัพท์ ทรงนิยามความหมายของศัพท์เพื่อให้มีความหมายชัดเจนและครอบคลุม

๘. ขั้นยกเว้นความผิดบางกรณี ในการบัญญัติวินัย ทรงมีความยืดหยุ่นอยู่ในตัว มีข้อยกเว้นสำหรับความผิดในบางกรณี เช่นผู้กระทำความผิดไม่อยู่ในภาวะปกติ เป็นต้น

ด้วยเหตุที่การบัญญัติพระวินัยของพระพุทธเจ้า มีเป้าหมายเฉพาะสังคมาสงฆ์ดังกล่าวแล้ว รูปแบบและลักษณะของพระวินัยจึงมีความแตกต่างและพิเศษไปจากสังคมาอื่นๆ ผู้ที่จะเข้ามาเป็นสมาชิกของสังคมาจะต้องยอมรับในพระวินัยนั้นๆ จึงจะสามารถอยู่ร่วมกันในสังคมานั้นได้^{๒๗} หลัก

^{๒๖} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๙/๒๙.

^{๒๗} ปรีชา บุญศรีตัน, “บริบททางสังคมอินเดียที่มีผลต่อการบัญญัติวินัยของพระพุทธเจ้า”, สารนิพนธ์พุทธศาสนตรุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๒๖.

นิติธรรมตามแนวทางของพุทธศาสนาจึงเป็นอุดมคติขั้นสูง เป็นตัวอย่างแห่งนิติธรรมตามหลักธรรมภิบาลอย่างแท้จริง

๕.๒ หลักคุณธรรม (morality) หลักคุณธรรมถือเป็นอุดมการณ์ขั้นสูงของพระพุทธศาสนาในพระไตรปิฎกปรากฏเรื่องราวต่างๆ ที่พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ได้บำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ ตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้าทรงตั้งสังฆาธิษฐานจะไม่เสด็จลุกขึ้นจากโพธิบัลลังก์หากยังไม่ได้ตรัสรู้ เป็นสังฆาธิษฐานที่แสดงถึงความตั้งใจจริง มีความซื่อสัตย์ต่อตนเอง อุดมการณ์อีกอย่างหนึ่งที่ปรากฏในคำสอนทางพุทธศาสนาว่า “เสียทรัพย์ เพื่อรักษาอวัยวะ เสียอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต แต่ให้ยอมเสียทั้งทรัพย์ อวัยวะ และชีวิต เพื่อรักษาธรรมะ” พระพุทธองค์ยังได้ตรัสว่า “คนที่มีอายุร้อยปีไม่ตั้งอยู่ในศีลธรรม ลู้คนอายุวันเดียวแต่ตั้งอยู่ในศีลธรรมไม่ได้” อุดมการณ์เหล่านี้เคยเป็นอุดมการณ์สำคัญของบรรพบุรุษไทยในอดีต เช่นเรื่อง พันท้ายนรสิงห์ สมัยแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ (พระเจ้าเสือ) ที่วังวอนพระเจ้าเสือให้ประหารชีวิตตนเพื่อรักษาขนบธรรมเนียมของพระราชกำหนด ทั้งที่พระเจ้าเสือไม่ทรงต้องการประหารชีวิต^{๒๘} เป็นต้น ในครั้งพุทธกาลเอง ครั้งหนึ่งเกิดปัญหาขึ้นว่า คฤหัสถ์หรือบรรพชิตใครดีกว่ากัน พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่สรรเสริญมิฉญาปฏิบัติของคฤหัสถ์หรือบรรพชิต คฤหัสถ์ หรือบรรพชิตผู้ปฏิบัติผิดย่อมทำญาธรรมที่เป็นกุศลให้สำเร็จไม่ได้ เพราะเหตุแห่งการปฏิบัติผิด”^{๒๙} พระพุทธดำรัสข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์ไม่ทรงวัดหรือตัดสินคนแค่เพียงบทบาทหน้าที่เท่านั้นแต่ทรงยกย่องสรรเสริญคนที่ปฏิบัติชอบตามพระธรรมคำสอนของพระองค์ พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ใจความว่า

...ภิกษุที่จับชายสังฆาฏิของพระองค์ติดตามพระองค์ไปทุกฝีก้าว แต่จิตใจยังประกอบด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง ความไม่ดีไม่งามต่างๆ ภิกษุนั้นชื่อว่าอยู่ไกลพระองค์ และพระองค์ก็ชื่อว่าอยู่ไกลภิกษุนั้น ทั้งนี้เพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นไม่เห็นธรรม จึงไม่เห็นพระองค์ ส่วนภิกษุผู้อยู่ไกลพระองค์แม้ร้อยโยชน์ แต่จิตใจไม่ประกอบด้วยโลภ โกรธ หลง และความไม่ดีไม่งามต่างๆ ภิกษุนั้นชื่อว่า อยู่ใกล้พระองค์และพระองค์ก็อยู่ใกล้ภิกษุนั้น ทั้งนี้เพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นเห็นธรรม จึงชื่อว่าเห็นพระองค์...^{๓๐}

^{๒๘} ฐานินทร์ กรัยวิเชียร, *คุณธรรมและจริยธรรมของผู้บริหาร*, (กรุงเทพมหานคร : ศูนย์ส่งเสริมจริยธรรม ก.พ., ๒๕๕๓), หน้า ๒๘.

^{๒๙} ฐ.อิตติ. (ไทย) ๑๙/๒๔/๒๕.

^{๓๐} ฐ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๓๒/๔๖๕.

สมัยใกล้จะปรินิพพาน พระองค์ทรงปรารภการที่พุทธบริษัทบูชาพระองค์เป็นใจความว่า “การบูชาพระองค์ด้วยยามิสบูชา มีดอกไม้เป็นต้น ยังไม่ชื่อว่าบูชาแท้ แต่ผู้ใดประพฤติปฏิบัติธรรม ปฏิบัติชอบตามทำนองคลองธรรม ผู้นั้นจึงชื่อว่า เคารพสักการะนับถือบูชาพระตถาคตด้วยบูชาอันยอดเยี่ยม”^{๓๑} การนับถือพระพุทธรูปศาสนาจึงไม่มีอะไรกีดกันคนยากจนหรือคนชั้นต่ำให้ต้องรู้สึกมีปมด้อย เพราะเมื่อถือธรรมเป็นใหญ่แล้ว ทุกคนก็มีสิทธิปฏิบัติธรรมได้ด้วยกันทั้งสิ้น พระพุทธดำรัสอื่น ๆ ที่ทรงตรัสเกี่ยวกับคุณธรรมอีกเช่นว่า

...บุคคลไม่ชื่อว่าผู้ทรงธรรมเพียงเพราะพูดมาก ส่วนผู้ใดได้สดับตรับฟังธรรมน้อย แต่พิจารณาเห็นธรรมด้วยนามกาย ทั้งไม่ประมาทธรรมนั้น ผู้นั้นชื่อว่า ผู้ทรงธรรม

บุคคลไม่ชื่อว่า เป็นเถระ เพียงเพราะมีผมหางอก ผู้ที่แก่แต่้วยเท่านั้น เรียกว่า คนแก่เปล่า ส่วนผู้มีศีลจะมีธรรม มีอหิงสา สัญญะ และทมะ คายมลทินได้แล้ว เป็นปราชญ์ ชื่อว่า เถระ...^{๓๒}

๕.๓ หลักความโปร่งใส (accountability) พระพุทธจริยาอย่างหนึ่ง ซึ่งสอดคล้องกับหลักความโปร่งใสของพระพุทธเจ้าที่ควรศึกษาคือ ยอมให้ผู้อยู่ในปกครองตักเตือนตรวจสอบความประพฤติของผู้เป็นหัวหน้า พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกตรวจสอบพระองค์ อนุญาตให้พระสาวกว่ากล่าวตักเตือนหากพบว่าพระองค์จะมีข้อบกพร่อง พระพุทธเจ้ารับสั่งให้สงฆ์ตรวจสอบความเป็นพุทธะว่าพระองค์เป็นพุทธะจริงหรือไม่ “พึงตรวจสอบตถาคต เพื่อจะได้รู้แน่ชัดว่า เป็นสัมมาสัมพุทธะจริงหรือไม่”^{๓๓} ในอรรถกถาท่านขยายความว่า ผู้ตรวจสอบ มี ๓ จำพวก คือ (๑) อตถวิมังสกะ หมายถึงผู้พิจารณาประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น (๒) สังขารวิมังสกะ หมายถึงผู้พิจารณาสังขารธรรม โดยลักษณะของธรรมนั้น โดยสามัญญลักษณะ และ โดยวิภาคธรรม (๓) สัตถวิมังสกะ หมายถึงผู้พิจารณาตรวจสอบพระคาสตา เช่น พิจารณาว่า ขึ้นชื่อว่า คาสตาต้องมีคุณเช่นนี้ ๆ ในสูตรนี้ หมายถึงสัตถวิมังสกะ^{๓๔} ในวันอุโบสถ พระองค์ทรงปรารภต่อสงฆ์ว่า “ขอปรารภท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะไม่ติเตียนกรรมไร ๆ ทางกาย ทางวาจา ของตถาคตบ้าง

^{๓๑} ที.มทา. (ไทย) ๑๐/๑๙๙/๑๔๘.

^{๓๒} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕๕-๒๖๐/๑๑๓.

^{๓๓} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๘๘/๕๒๖.

^{๓๔} ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๔๘๗/๒๘๖.

^{๓๕} ส. ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๕/๓๑๒.

เลยเชียวยหรือ” พระสารีบุตรลุกขึ้นประนมมือท่ม้าเหวี่ยงบ่าหันไปหาพาลงกราบทูลว่า “ไม่มีกรรมใดๆ ของพระองค์ที่จะติเตียนได้เลย” ^{๓๕} การวิจารณ์ให้ว่ากล่าวตักเตือนกันเป็นกุสโลบายสำหรับผู้นำหมู่ แสดงภาวะผู้นำให้เห็นว่าพระองค์มีพระทัยกว้างยอมให้คนในปกครองว่ากล่าวตักเตือนได้ ถือเป็นแบบอย่างของนักปกครองหากผู้ปกครองยินดีให้คนในปกครองตักเตือนได้ย่อมเป็นกุสโลบายให้หมู่คณะอยู่กันด้วยความสมัครสมานสามัคคี พระสารีบุตรกล่าวความบริสุทธิ์ของพระพุทธเจ้าว่า

“...พระตถาคตมีความประพุดติทางกาย วาจา และทางใจ (กายสมาจาร วจีสมาจาร มโนสมาจาร) บริสุทธิ์ พระองค์มิได้มีความประพุดติทางกาย ทางวาจา และทางใจ ที่ต้องปกปิดซ่อนเร้นเอาไว้ โดยเข้าพระทัยว่าคนอื่นอย่าล่วงรู้ความ ทุจริตทางกาย ทางวาจาและทางใจของพระองค์เลย...” ^{๓๖}

พระศาสดาที่อนุญาตให้สาวกตรวจสอบพฤติกรรมของตน ย่อมแสดงถึงความบริสุทธิ์ทั้ง ภายในและภายนอก การกระทำของพระองค์เอง ยากจะหาผู้นำคนใดมาเปรียบเทียบกับพระองค์ได้

๕.๔ หลักความมีส่วนร่วม (participation) การมีส่วนร่วม หมายถึง การที่ทั้งชาย และหญิงมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เท่าเทียมกันทั้งทางตรงและทางอ้อม การคาดหวังความสำเร็จจะต้องตั้งแต่วาระการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เช่นในคณะสงฆ์มีการกระจายอำนาจ เวลาจะบวช ต้องมีการทำญัตติจุดตุตถกรรม เวลาจะรับภริยา ต้องถามสงฆ์ เพราะฉะนั้นการที่พระพุทธองค์ทรงกระจายอำนาจให้คณะสงฆ์ในการปกครอง คือจุดเริ่มต้นของธรรมภิบาลในโลก พระพุทธเจ้าทรงอยู่ในสมัยราชาธิปไตย แต่พระองค์ให้สงฆ์ส่วนใหญ่กระจายอำนาจ โดยฝากพระพุทธศาสนาไว้กับบริษัท ๔ นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังได้ตรัสหลักอภิธานิยธรรม^{๓๗} ซึ่งเป็นหลักการมีส่วนร่วม ๗ ประการคือ ๑) หมั่นประชุมกัน ต้องหมั่นประชุมกันเนื่องนิตย ๒) พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมกันทำกิจที่ควรทำ พร้อมกันเลิกประชุม ๓) ไม่บัญญัติสิ่งที่ไม่บัญญัติไว้ ไม่ล้มล้างสิ่งที่ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้แล้วปกครองโดยกฎหมายที่ชอบธรรม ๔) มีความเคารพนับถือท่านผู้ใหญ่ให้ท่านมีส่วนร่วม ๕) บรรดากุลสตรีมีส่วนร่วม ไม่ข่มเหงสตรี ผู้หญิงก็เป็นใหญ่ได้ ๖) ศาสนาอื่นเคารพเจตีย์ ปุชนิยสถานของศาสนาอื่นให้เขาอยู่ได้ ๗) ศาสนาพุทธก็อารักขา คุ่มครองพระอรหันต์ทั้งหลาย

สังคัมภังค์จึงเป็นสังคัมแห่งกัลยาณมิตรที่สมาชิกดำรงอยู่ร่วมกันเพื่อการศึกษาตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา คือการพัฒนาพฤติกรรม จิตใจและปัญญา ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์

^{๓๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐/๒๖๗.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๔/๗๙-๘๐.

กล่าวว่า “สาระของไตรสิกขาแสดงออกมาไม่เฉพาะในการปฏิบัติของบุคคลเท่านั้น แต่ส่องถึงภารกิจของมนุษย์ที่จะต้องทำในระดับชุมชนและระดับสังคมด้วย” อปริหานิยธรรม หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความเจริญโดยส่วนเดียว ไม่มีความเสื่อม มี ๒ ประเภทคือ ราชอปริหานิยธรรม และภิกขุอปริหานิยธรรม^{๓๘}

๕.๕ หลักความรับผิดชอบ (responsibility) ความหมายของความรับผิดชอบที่แท้จริงจะต้องตั้งอยู่บนฐานของความเมตตากรุณา และความปรารถนาที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น เราไม่เพียงแต่จะให้ความเคารพมวลมนุษยชนเท่านั้น หากยังต้องให้การดูแล การงดเว้นจากการก้าวร้าว แทรกแซงสิทธิ์สายพันธุ์อื่นและสิ่งแวดล้อม ในการทำงานเพื่อความสุขและความพึงพอใจของบุคคล ครอบครัว ประเทศชาติ และชุมชนระหว่างประเทศ กฎุญแจสำคัญคือจิตใจที่หวังประโยชน์เพื่อผู้อื่นของเรา^{๓๙}

ตัวอย่างหลักปฏิบัติเกี่ยวกับความรับผิดชอบ คือ หลักทศ ๖ ในสังคาลสูตรเป็นหลักธรรมที่ว่าด้วยหน้าที่พลเมือง เป็นความรับผิดชอบร่วมกันของทุกฝ่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างตนเองต่อคนรอบข้าง ซึ่งมนุษย์แต่ละคนจะมีความสัมพันธ์กับคนรอบข้างซึ่งมีสถานะแตกต่างกันจำแนกออกเป็น ๖ กลุ่ม เหมือนทศ ๖ ซึ่งแต่ละทศมีความหมายดังนี้ ๑) ทศเบื้องหน้า หมายถึง มารดาบิดา ๒) ทศเบื้องขวา หมายถึง ครูอาจารย์ ๓) ทศเบื้องหลัง หมายถึง บุตร ภรรยาหรือสามี ๔) ทศเบื้องซ้าย หมายถึง มิตรสหาย ๕) ทศเบื้องหลัง หมายถึง ลูกจ้างหรือคนรับใช้ ๖) ทศเบื้องบน หมายถึง พระภิกษุ สามเณร สมณพราหมณ์^{๔๐}

การที่พระพุทธเจ้าตรัสให้พระสาวกเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์ของชาวโลก หลักเมตตากรุณาในพรหมวิหาร ๔ หลักการสงเคราะห์กันในสังคหวัตถุ ๔ ล้วนเป็นหลักธรรมที่แสดงความรับผิดชอบต่อสังคมในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น หากจะกล่าวสรุปโดยภาพรวมทั้งสิ้น พระพุทธศาสนาสังสร้างระบบศีลหรือวินัยขึ้นมา ก็ล้วนมีเจตนารมณ์ในการรับผิดชอบทั้งในเชิงปัจเจกและเชิงสังคมควบคู่กันไป นั่นคือเห็นหล่อหลอมกลมกล่อมเกลาพฤติกรรมของแต่ละบุคคลให้ดีงาม และจัดวางระเบียบแบบแผนจัดโครงสร้าง และจัดระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมควบคู่กันไป

๕.๖ หลักความคุ้มค่า (cost - effectiveness or economy) สังคมสงฆ์ในพระพุทธศาสนาเป็นสังคมตัวอย่างของชีวิตที่พึ่งอาศัยวัตถุน้อยที่สุด เพื่อฝึกให้พระภิกษุมีชีวิตเพื่ออุทิศเวลา

^{๓๘} ที.ม.อ.(ไทย) ๒/๑๓๔-๑๓๖/๑๖๖-๑๖๘.

^{๓๙} Dalai Lama, “Cultivating Altruism,” P. 3-4 อ้างจาก พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร (พรธนา), “ประเด็นโต้แย้งว่าด้วยพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม”, **บัณฑิตศึกษาปริทรรศน์**, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๕๙) : ๕๙.

^{๔๐} ที. ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๒/๑๙๙.

และแรงงานไปในด้านกิจการเกี่ยวกับธรรมได้เต็มที่ ไม่มัวห่วงกังวลกับการแสวงหาวัตถุ การดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจด้วยหลักการที่ว่า เป็นอยู่ง่าย อาศัยปัจจัยสี่พอเลี้ยงชีพและบริโภคด้วยปัญญา เป็นตัวอย่างของชีวิตที่แม้จะอาศัยปัจจัยสี่น้อยที่สุดแต่มีชีวิตที่ดั่งามและเป็นสุขที่สุดได้ ทั้งนี้ในพุทธศาสนาได้ใช้หลักพระวินัยอันเป็นคัมภีร์ที่รวมระเบียบปฏิบัติของสงฆ์ที่มีความสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจอย่างมาก เพราะวินัยเป็นเรื่องของการจัดระเบียบชีวิตและระบบสังคมรวมทั้งระบบเศรษฐกิจ

พระพุทธานุชาสนาได้เสนอหลักทางศีลธรรมที่เนื่องด้วยหลักเศรษฐกิจเป็น ๒ ทาง คือ ชั้นต่ำหลักสทง กับหลักชั้นสูง หลักบَابัด หลักสทง หมายถึง การสอนให้ตั้งเนื้อตั้งตัวให้ได้ในทางเศรษฐกิจ พยายามยกฐานะของตนให้สูงขึ้นด้วยความขยันหมั่นเพียรและวิธีการอื่นๆ ส่วนหลักบَابัดนั้นหมายถึง การสอนให้รู้จักบรรเทาความต้องการชนิดรุนแรงที่กลายเป็นความทะยานอยากอันก่อความทุกข์ให้ คำสอนหลักเศรษฐกิจชั้นต่ำได้แก่ หลักทฎฐธัมมกัตถะ (ประโยชน์ปัจจุบัน) หลักการเว้นจากอบายมุข หลักว่าด้วยเรื่องความสุขของผู้ครองเรือน ๔ อย่าง หลักว่าด้วยสาเหตุที่สกุลอันมั่งคั่งจะตั้งอยู่ไม่ได้นาน เป็นต้น หลักเศรษฐกิจชั้นสูง ทรงสอนให้มนุษย์เป็นนายเหนือความทะยานอยาก (ตัณหา) รู้จักเอาชนะไม่เป็นทาสของความทะยานอยาก รู้ว่าแค่นั้นเป็นความจำเป็นแค่นั้นกินความจำเป็น แค่นั้นเป็นความทะยานอยากที่มาเผาลนจิตใจให้เร่าร้อน ในพระวินัย ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามพระหิบบจับหรือรับเงินทอง ทรงอนุญาตสิ่งจำเป็นสำหรับภิกษุไว้ ๔ ประการ คือ ปัจจัย ๔ ทรงวางหลักไว้ว่า “ความทะยานอยาก เป็นเหตุให้ทุกข์เกิด ดับความทะยานอยากได้โดยไม่เหลือเป็นการดับทุกข์”^{๔๑} พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ยังไม่ตกเป็นทาสของความทะยานอยากที่เกิดขึ้นเพียงใดก็ยิ่งความเจริญได้ไม่มีเสื่อมเพียงนั้น” นอกจากนี้พระพุทธานุชาสนายังเสนอเรื่องอริยทรัพย์ประเสริฐ ๗ ประการ^{๔๒} ซึ่งเป็นหลักเศรษฐกิจชั้นสูง ที่อำนวยผลทั้งโลกนี้และโลกหน้า และหลักสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือหลักสันโดษ อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงที่ใช้ในยุคปัจจุบัน ตัวอย่างพระพุทธานุชาสน เกี่ยวกับสันโดษ เช่น

...ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้สันโดษด้วยจิรวตามมีตามได้ และกล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยจิรวตามมีตามได้ ทั้งไม่ประกอบการแสวงหาผิดที่ไม่สมควร เพราะเหตุแห่งจิรว ไม่ได้จิรวก็ไม่กระวนกระวาย และได้จิรวแล้วก็ไม่ติดใจ ไม่หลง ไม่พัวพันมองเห็นโทษ มีปัญญาเครื่องสลัดออก ใช้สอยอยู่...^{๔๓}

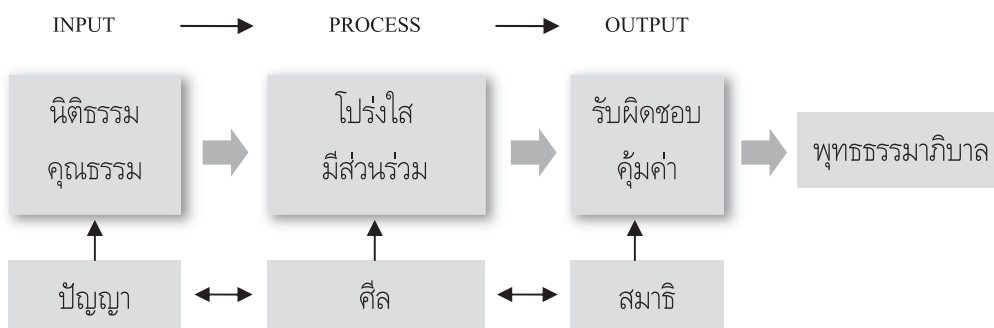
^{๔๑} วิ. มท. (ไทย) ๔/๑๔/๒๒.

^{๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๗/๓๙๗.

^{๔๓} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๔๔/๒๓๓.

ในการพัฒนาเศรษฐกิจตามหลักพุทธธรรมมาภิบาล ต้องยึดหลักมัตตัญญูตา คือ ความรู้จักประมาณ รู้จักพอดีที่ทำให้คุณภาพชีวิตมาบรรจบกับความพึงพอใจ เป็นระบบเศรษฐกิจที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม ไม่เบียดเบียนทำลายธรรมชาติ ในการวิภาคหรือแจกจ่ายผลผลิตทางเศรษฐกิจพระพุทธศาสนาไม่มุ่งเพียงการค้าขายเพื่อผลกำไร แต่ควรแจกจ่ายที่เรียกว่าการให้ทานด้วย^{๔๔} เพราะเมื่อมีการให้ทานจะทำให้สังคมมีความเอื้อเพื่อเกื้อกูล ไม่เกิดการแข่งขันเบียดเบียนกัน สังคมก็จะมีสันติสุขตามมา

สรุปความได้ว่าหากนำหลักธรรมมาภิบาลทั้ง ๖ มาจัดกลุ่มตามกรอบแนวคิดเชิงระบบจะทำให้เห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น หลักนิติธรรมและคุณธรรม ถือเป็นปัจจัยนำเข้า คุณธรรม หมายถึงคนในสังคมมีธรรม นิติธรรม หมายถึงกฎระเบียบที่คนกำหนดขึ้นโดยธรรม เมื่อเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติก็ต้องให้ทุกคนได้มีส่วนร่วม โดยการปฏิบัติอย่างโปร่งใสต่างฝ่ายต่างสามารถตรวจสอบการทำงานของกันและกันได้สุดท้ายผลสัมฤทธิ์ที่ได้ หรือผลที่เกิดขึ้นต้องให้เกิดความคุ้มค่าหรือเกิดประโยชน์สูงสุด และพร้อมจะรับผิดชอบไม่ว่าผลจะออกมาดีหรือไม่ดี เป็นความรับผิดชอบต่อทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง (stakeholders) ทั้งมนุษย์ สัตว์และสิ่งแวดล้อม ดังภาพ

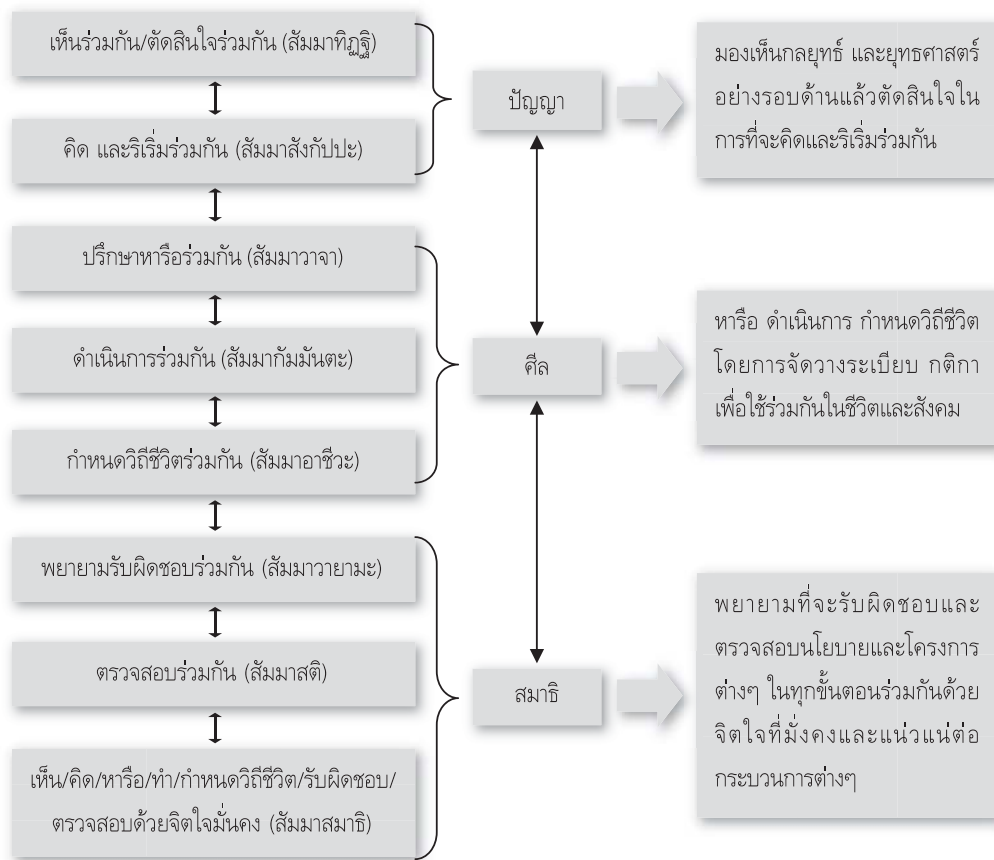

ภาพที่ ๔ กระบวนการเชิงระบบกับความสัมพันธ์ของไตรสิกขา

^{๔๔} พระวราภรณ์ ชยากรโร (พุลสวัสดิ์), “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังคมอุดมคติในทัศนะของพระพุทธมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต)”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๘๔.

๖. พุทธธรรมภิบาลตามหลักมรรคมีองค์ ๘

กระบวนการทัศน์ในการแก้ปัญหาตามแนวทางของพระพุทธศาสนา เป็นกระบวนการทัศน์ที่ใช้ในการพัฒนาธรรมภิบาลให้เกิดขึ้นโดยเน้นการพัฒนาไปที่ตัวบุคคล เป็นการระเบิดจากภายในจิตใจของบุคคลตามแนวทางแห่งมรรคมีองค์ ๘ โดยเริ่มที่ทุกฝ่ายต้องเห็นร่วมกัน/ตัดสินใจร่วมกัน (สัมมาทิฐิ) จากนั้นก็ต้องคิด และริเริ่มร่วมกัน (สัมมาสังกัปปะ) ผลที่เกิดตามมาคือสามารถมองเห็นกลยุทธ์และยุทธศาสตร์การพัฒนารอบด้าน มีการปรึกษาหารือร่วมกัน (สัมมาวาจา) ดำเนินการร่วมกัน (สัมมากัมมันตะ) กำหนดวิถีชีวิตร่วมกัน (สัมมาอาชีวะ) โดยการจัดวางระเบียบ กติกา เพื่อใช้ร่วมกันในชีวิตและสังคม พยายามรับผิดชอบร่วมกัน (สัมมาวายามะ) ตรวจสอบร่วมกัน (สัมมาสติ) เห็น/คิด/หารือ/ทำ/กำหนดวิถีชีวิต/รับผิดชอบ/ตรวจสอบด้วยจิตใจมั่นคง (สัมมาสมาธิ) กระบวนการทำงานของมรรคมีองค์ ๘ หากเกิดพร้อมกันไปในทุกคนย่อมสามารถสร้างธรรมภิบาลให้เกิดขึ้นได้ ดังภาพที่ ๕

ภาพที่ ๕ กระบวนการทำงานของมรรคมีองค์ ๘ เพื่อสร้างธรรมภิบาล

พระพุทธเจ้าทรงวางแนวทางการดำเนินชีวิตไว้ เพื่อการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ให้รู้จักวิธีแก้ ปัญหาชีวิต เมื่อแก้ปัญหาได้ การดำเนินชีวิตย่อมผ่อนคลายความขัดข้องติดขัดลงไป เรื่องการดำเนิน ชีวิตนั้น ว่าเป็นเรื่องสลับซับซ้อน มนุษย์ต่างความคิดต่างพฤติกรรม ส่วนใหญ่มุ่งความอยู่รอด มีชีวิตโดยไม่คำนึงความถูกต้อง ไม่เคารพกฎเกณฑ์ ดังนั้น ถ้าหากไม่สามารถมีชีวิตอยู่ด้วยความรู้ ด้วยความเข้าใจมักทะยานดินรนไปตามเรื่องตามราว จนกลายเป็นปมขัดแย้งไม่จบสิ้น เมื่อแต่ละคน มีความไม่รู้ ไม่มีความเข้าใจ ทุกคนจึงมีปัญหาเฉพาะตน หากมารวมกันเป็นหมู่คณะ จะยิ่งสร้าง ความสับสน ก่อปัญหามากยิ่งขึ้น ทั้งปัญหาส่วนตัวและปัญหาที่ต้องอยู่ร่วมกับผู้อื่น กลายเป็นปัญหา ซ้อนปัญหา สลับซับซ้อน ในการแก้ปัญหามนุษย์ พระพุทธเจ้าทรงบอกให้แก้ที่จิตใจ ซึ่งเป็นเจ้าของ พฤติกรรม หากมนุษย์มีความคิดอย่างถูกต้อง มีวิธีพูดถูกต้อง ปฏิบัติหน้าที่การงานถูกต้อง มีอาชีพ ถูกต้อง ใช้สติปัญญาถูกต้อง มีความตั้งใจถูกต้อง มนุษย์ย่อมเกิดสามัญสำนึก รับผิดชอบต่อ พฤติกรรมของตนเอง ความสับสนวุ่นวายจะลดลงจนถึงความสงบได้ในที่สุด

๗. บทสรุป

การนำเสนอแนวคิดธรรมาภิบาลในปัจจุบันกับแนวคิดพุทธธรรมาภิบาลที่ผู้เขียนเสนอไว้ในที่ นี้มีความแตกต่างกัน เนื่องจาก แนวคิดธรรมาภิบาลในปัจจุบันยังมีอำนาจแบบอัตตาธิปไตย รวมถึง อุปาทาน ๔ แฝงอยู่ ทั้งนี้โดยพิจารณาจากเป้าหมายในเชิงผลประโยชน์ จะมุ่งประโยชน์ส่วนตนเป็นหลักมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม แต่พุทธธรรมาภิบาลจะเน้นประโยชน์ทั้งสองคือประโยชน์ของทุกฝ่าย รวมทั้งประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า สาเหตุสำคัญที่ทำให้ธรรมาภิบาลไม่ประสบความสำเร็จส่วนหนึ่งเกิดจากความสลับซับซ้อนของสังคมและสิ่งแวดล้อมในระดับต่างๆ เช่น ระดับนานาชาติ ระดับประเทศ ระดับสังคม ระดับองค์กร และระดับครอบครัว แนวคิดพุทธธรรมาภิบาลให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมซึ่งถือว่าเป็นความรับผิดชอบร่วมกันของคนทั้งโลก จะเห็นได้ว่าธรรมาภิบาลนั้น เป็นเรื่องของการบริหารจัดการผลประโยชน์ของผู้มีส่วนได้เสีย ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญและยากที่สุด จุดอ่อนสำคัญของแนวคิดธรรมาภิบาลแบบวิชาการโลกปัจจุบันก็คือเป็นแนวคิดแบบวัตถุนิยม หรือ ประโยชน์นิยม และให้ความสำคัญกับผู้นำ มากกว่าประชาชนโดยใช้กฎหมายหรือกติการ่วมเป็น เครื่องมือควบคุมประชาชนมากกว่าที่จะเริ่มต้นภายในจิตใจซึ่งมีความละเอียดลึกซึ้งอันเป็นป่อเกิด แห่งปัญหา นอกจากนี้ธรรมาภิบาลดังกล่าวยังมีลักษณะหยุดนิ่งนั่นคือมุ่งเพียงสันติภาพภายนอก เท่านั้น ในขณะที่พุทธธรรมาภิบาลมีอุดมการณ์และเป้าหมายที่สูงส่งและแก้ปัญหาได้อย่างยั่งยืนอย่าง แท้จริง ในการพัฒนาระบบธรรมาภิบาลพระพุทธศาสนาสอนให้แก้ความเลื่อมทางศีลธรรม โดยไม่ มองข้ามปัญหาทางเศรษฐกิจ และสอนให้แก้ที่ตัวเองก่อนโดยไม่คอยเกี่ยงให้คนทั้งโลกดีหมดแล้ว เราจึงจะดีเป็นคนสุดท้าย ตัวอย่างหลักพุทธธรรมาภิบาล ได้แก่

๑) **หลักนิติธรรม** ในพระพุทธศาสนานั้น คำที่มีความหมายใกล้ที่สุด ตรงที่สุด ก็คือคำว่า “วินัย” ซึ่งแปลว่า “การจัดตั้งวางระบบแบบแผน” วินัยก็คือการจัดโครงสร้างวางระบบแบบแผนของชุมชนหรือสังคม เพื่อให้มนุษย์อยู่ร่วมกันโดยมีความเป็นอยู่และสัมพันธ์ที่ดีงาม

๒) **หลักคุณธรรม** ในพระไตรปิฎกมีคำสอน เช่น “เสียทรัพย์ เพื่อรักษาอวัยวะ เสียอวัยวะ เพื่อรักษาชีวิต แต่ให้ยอมเสียทั้งทรัพย์ อวัยวะ และชีวิต เพื่อรักษาธรรมะ” พระพุทธองค์ยังได้ตรัสว่า “คนที่มีอายุร้อยปี ไม่ตั้งอยู่ในศีลธรรม สู้คนอายุวันเดียวแต่ตั้งอยู่ในศีลธรรมไม่ได้”

๓) **หลักความโปร่งใส** พระพุทธจริยาอย่างหนึ่ง ซึ่งสอดคล้องกับหลักความโปร่งใสของพระพุทธเจ้าที่ควรศึกษาและนำมาเป็นแบบอย่างคือ ยอมให้ผู้อยู่ในปกครองตั้งเดือนตรวจสอบความประพฤติของพระองค์ ว่ากล่าวตักเตือนพระองค์ ดังพุทธดำรัสว่า พระองค์เป็นพุทธะจริงหรือ ฟังตรวจสอบตถาคต เพื่อจะได้รู้แน่ๆ เป็นสัมมาสัมพุทธะจริงหรือไม่

๔) **หลักความมีส่วนร่วม** หมายถึง กระบวนการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เท่าเทียมกันทั้งทางตรงและทางอ้อม การคาดหวังความสำเร็จจะต้องดูตั้งแต่กระบวนการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เช่นในคณะสงฆ์มีการกระจายอำนาจ เวลาจะบวชต้องมีการทำญัตติจตุตถกรรม เวลาจะรับกฐิน ต้องถามสงฆ์

๕) **หลักความรับผิดชอบ** ที่แท้จริงจะต้องตั้งอยู่บนฐานของความเมตตากรุณา และความปรารถนาที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น รวมถึงการให้การดูแล การงดเว้นจากการก้าวก่ายแทรกแซงสัตว์และสิ่งแวดล้อม ในการทำงานเพื่อความสุขและความพึงพอใจของบุคคล ครอบครัว ประเทศชาติ และชุมชน ระหว่างประเทศ ญูญแจสำคัญคือจิตใจที่หวังประโยชน์เพื่อผู้อื่น หลักความรับผิดชอบที่สำคัญคือหลักทศ ๖ ในสังคาลสูตร เป็นต้น หลักของความรับผิดชอบ สามารถอธิบายด้วยหลักกรรม ซึ่งมีทั้งกรรมตรง กับกรรมร่วม ซึ่งเป็นระบบความสัมพันธ์ของโลก

๖) **หลักความคุ้มค่า** สังคมสงฆ์ในพุทธศาสนาเป็นสังคมตัวอย่างของชีวิตที่พึ่งอาศัยวัตุถุน้อยที่สุด เพื่อฝึกให้พระภิกษุมีชีวิตเพื่ออุทิศเวลาและแรงงานไปในด้านกิจการเกี่ยวกับธรรมได้เต็มที่ ไม่มัวห่วงกังวลกับการแสวงหาวัตุถุน การดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจด้วยหลักการที่ว่าเป็นอย่างง่าย อาศัยปัจจัยสี่พอเลี้ยงชีพ และบริโภครด้วยปัญญา เป็นตัวอย่างของชีวิตที่แม้จะอาศัยปัจจัยสี่น้อยที่สุดแต่มีชีวิตที่ดีงามและเป็นสุขที่สุดได้ ในการพัฒนาระบบพุทธธรรมภิบาล พุทธศาสนามองเรื่องปัญญาในทุกบริบท ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ และปรโตโฆสะ อีกทั้งพระพุทธเจ้าทรงให้เริ่มที่จิตใจ ซึ่งเป็นเจ้าของพฤติกรรม หากมนุษย์มีความคิดอย่างถูกต้อง มีวิธีพูดถูกต้อง ปฏิบัติหน้าที่การทำงานถูกต้อง มีอาชีพถูกต้อง ใช้สติปัญญาถูกต้อง มีความตั้งใจถูกต้อง มนุษย์ย่อมเกิดสามัญสำนึก รับผิดชอบต่อพฤติกรรมของตนเอง ความสับสนวุ่นวายในสังคมจะลดลง ถึงความสงบในที่สุด ซึ่งเป็นวัตุถุนประสงค์สำคัญแห่งหลักพุทธธรรมภิบาลได้อย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙.
มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกพร้อมมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ข. เอกสารชั้นทุติยภูมิ

๑. หนังสือ :

- ธานีन्हร์ รัยวิเชียร. **คุณธรรมและจริยธรรมของผู้บริหาร.** กรุงเทพมหานคร : ศูนย์ส่งเสริมจริยธรรม ก.พ., ๒๕๔๓.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. **ธรรมรัฐ - ธรรมราชา.** กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- ปรีชา บุญศรีตัน. “บริบททางสังคมอินเดียที่มีผลต่อการบัญญัติวินัยของพระพุทธเจ้า”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน.** กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๒.
- _____. **การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. **นิติศาสตร์แนวพุทธ.** กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑.
- _____. **พุทธธรรม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____. **พัฒนาวัฒนธรรมในตัวคนไทย.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๑.
- _____. **ลักษณะสังคมพุทธ.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง. ๒๕๒๗.
- พระมหาสมชาย คุสจิติโต, แปล “พระพุทธศาสนากับ ดร.เอ็มเบ็กการ์”. **พุทธจักร.** ปีที่ ๔๖ ฉบับที่ ๗ (ก.ค.๒๕๓๗) .

พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรธนา). “ประเด็นโต้แย้งว่าด้วยพระพุทธานุศาสนาสงคณ”, **บัณทิต
คึกษาปริทธรศน**. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๔ (ตุลาคณ - ธันวาคณ)

พระวรการณ ชยากโร (พลสวัสดี) . “การคึกษาวิเคราะท้แนวคิตเรื่องสังคณอุตมคิตในท้ชนะของพระ
ธรรณปิฎก (ป.อ.ปยุตโต)”. **วิทธานิพนธ์พุทธานุศาสตรมหาบัณทิต**. บัณทิตวิททาลัย :
มหาวิททาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิททาลัย, ๒๕๔๔.

พุทธานุ อินทปัญโญ. **ธัมมิกสังคณนิยณ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยามประเทศ, ๒๕๓๘.
พระพุทธานุสเถระ รจนา. **คัมภีร์วิสุทธีมรรค**. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและ
เรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร : ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘.

สุชีพ ปุณญานาภาพ. **คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธานุศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราช
วิททาลัย. ๒๕๔๑.

เสฐียรพงษ์ วรณปก. **คำบรรยายพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : ทอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐.

๒. วิทธานิพนธ์ :

พระณัฐพงษ์ ปุณญาวชิโร (ฉลาดแหลม). “การคึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดทางสังคณในพุทธานุ
ปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาขงจื้อ”. **วิทธานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณทิต**. บัณทิตวิททาลัย :
มหาวิททาลัยมหามกุฏราชวิททาลัย, ๒๕๕๐.

พระเดโชพล ชนาสโก(เหมนาลัย). “อุปาทานในพุทธานุศาสนาเถรวาทกับปัญหาในโลกปัจจุบัน”.
วิทธานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณทิต. คณะศิลปศาสตร์ : มหาวิททาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

๒. ภาษาอังกฤษ

Dalai Lama. “**Cultivating Altruism**” **Engaged Buddhist Reader**. Ed.By Kotler,
Arnold Berkeley : Parallax Press, 1996.

๓. สื่ออิเล็กทรอนิกส์

<http://www.bpp.go.th/PDF/GoodGovernance.pdf>.